

१३००

०

आशा भोंसले	
१.२११	
ASHA ARCHIVES	

ल. वे. मू.
१

श्रीरामचंद्रप्रसन्न श्रीगोशामनमः श्रीलक्ष्मीरमणं नौमि तौरीरमणरूपिणं स्फोरयंतः सर्वजगदेतद्विवर्तते १
अंशेषफलदातारं भवाब्धितरणोत्तरं शेषांशेषार्थलाभार्थं प्रार्थयेत् शेषभूषणं २ पाणिन्यादिमुनीन् प्रणम्य पितरं रंगोति
भद्राभिधं दैतान् निवारणादिफलिकां पुंभा वशादेवतां दुष्टिगोतमजैस्त्रीयवचनव्याख्यातभिर्द्विषिता न सिद्धां तानुपपत्ति
भिः प्रकर्यते षोडशोदूषये ३ प्राणिनां प्रतिबंधकव्यूहोपशमनाय कृतं श्रीफणिस्मरणरूपं मंगलं शिष्यशिष्याय निवध
नचिकीर्षितं प्रतिजानीते फणिभाषितभाषाभ्यः शब्दकोशमुभयतः तत्र निर्णीतस्यार्थः संक्षेपेणोक्तकथ्यते १ उद्धृतस्य
वास्माभिरिति शेषः भाषाभ्यः शब्दकोशमुभयतः कृत्स्नशब्दकोशमुभयतः आधुनिकोत्प्रेक्षितत्वनिरासाय अ
न्यथातन्मूलकस्यासंग्रहस्यापि आधुनिकोत्प्रेक्षितसारत्वापत्तौ पाणिनीयानामनुपादेयतापत्तेः तत्र निर्णीतस्य किरतोप

राम.
१

कर्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्तेः न चैवमप्रयमासापानाधिकरण्यात्तदनुसंगः स्वमपि द्वितीयाया दुर्वोरत्वेन पश्यमगदत्वादिति
वाक्ये वासंभवापत्तेः न च पश्यस्य त्रितमितीकर्मार्थाह्वयं वाक्यभेदप्रसंगात् उत्तरधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मते
यान्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् अध्याहारेः नन्वयप्रसंगाच्च सर्ववभावनानामकारकबोधे प्रयमांतपदज्ञोपस्थितिः कार
णमिति नैयायिकोक्तं नादरणीयं किंत्वाख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजयोपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमि
तिकार्यकारणभावोद्भूतः भावनाप्रकारकबोधेरुक्तोपस्थितिर्वत्तधात्वर्थभावोपस्थितिरेव हेतुः पश्यमगोधावतिपच
तिभवति इत्याद्यनुरोधादिति दिक् इत्थं च पचतीत्यत्र सकाशिकाया कानुकूलाभावनापच्यत इत्यत्र सकाशिकाया विक्रि
तिसारानुकूलाभावेनेति बोधः देवदत्तादिपदमयोगे तु आख्यातार्थकर्तृदिभिस्तदर्थस्याभिधान्वयः धरोन उपतीत्यत्रापि यथा

लवेभः

५

२ न

मित्राश्रयकोनाशानुकूलो व्यापार इति बोधः सच व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानः **आतसवतस्यांस**
स्यानश्रपतिरस्येनष्टः तद्भावित्वेन क्षतिरस्यदयः प्रयोगाः देवदमो जानाति इत्यतीत्यारीदेवदनाभिन्नाश्रयको ज्ञानेच्छाद्य
नुकूलो वर्तमानो व्यापार इति बोधः सचोतत आश्रयतेवेति रीत्योऽर्थं **नवाख्यातस्य कर्तृकर्मशकत्वे** पचती सत्रोभयबोधापत्तिः
कर्तृमोत्रबोधवत्कर्ममात्रस्यापि बोधापत्तिरित्यतस्तत्सर्वग्राहकमाह ॥ **फलव्यापारयोस्तत्र फलेतद्वयकृच्छिणादयः व्यापारे**
शपश्मनाद्यास्तु द्योतयंसाश्रयान्वयं ३ तदादयः फले आश्रयान्वयं द्योतयंति फलाश्रयस्य कर्मत्वात्तद्योतकाः कर्मद्योतकाः व्या
पाराश्रयस्य कर्मत्वात्तद्योतकाः कर्मद्योतकाः इति समुदायार्थः द्योतयंति तासर्वग्राह्यंति नचैवं कमादमुनारदस बोधिसरसा
दोपच्यते ओहनः स्वयमेव इत्यादौ व्यभिचारः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरिलकारे सति कर्मवत्कर्मणा तु त्यक्रियदस्यतिदेशे

एम०

५

सपि ८ तस्मात् अभिप्रायस्य हेतोः सचेत्यं फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्राह्यमोगमन्या निति मतीत्यापत्तिः संपोगाश्रयत्वात् फलानुत्पाद
शायी व्यापारसत्त्वे पाको भवतीत्यनापत्तेः व्यापारविगमे फलसत्त्वे पाको विद्यत इत्यापत्तिश्च पनुभावपत्यमस्य अदेरनुकूलव्यापारवा
चकृत्वान्नातुपपत्तिरिति तत्र कर्त्तव्या तवन कर्त्तरि कृदित्यत एव तद्विधानलाभे भावे विधायकानुशासनवैयर्थ्यापत्तेस्तद्वाप्यविरो
धापत्तेश्च अथ व्यापारो विधात्वर्थ इति अभ्युपयते इति चेत्तर्हि धातुत एव सकल व्यापारलाभसंभवेनाख्यातस्य एव कृशक्रिकत्य
नेगोरदमिति पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणात्मा करोति धातोरेव व्याख्याने विवरणं अतस्तदपि नाख्यातार्थत्वसाधकमिति
भावः मीमांसकोक्तं बाधकं उद्धरतम तं दूषयति न वित्यादिना नासौ तिङो व्याख्याने पक्षवानि सादौ अनन्वयापत्तेरित्यर्थः अयं
भावः प्रकृतिमयैषो सहाय्यं ब्रूतस्तयोः प्रत्यायार्थमाधायमिति अस्य हि विशेष्यतया प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधप्रतिदुर्गमस्य यज्जो

पस्थितिर्हेतुवित्कारणभावफलितः तथाचपक्षानित्यादौपाकः कर्मकारकं तत्तुः प्रत्ययार्थः कृतकारकं तयोश्चरणा
धिकरणरीत्यावश्यमाणास्मद्गीत्यान्वयासंभवइतिप्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्त्वयिप्रमस्यैवाभावेकप्रधान्यवोधक उक्तकार्यकार
णभावः नवसंबंधमात्रमुक्तं चश्रुत्याध्यात्वर्थभावयोः तदेकांशनिवेशेतुयापोरोः स्थानविद्येतेतिभट्टपादेत्तरीत्यासंबंधसामान्ये
नकारकाणामन्वयः श्रवणः श्रोतविहितः अन्वयप्रयोजकस्यवत्त्वमत्तत्वात् क्रियात्वमेवहिकारका न्वयितावच्छेदकमितिच
क्ष्यते तदेतदाविश्वंविवरणेनधात्वर्थकत्वर्थयोः कर्मकर्तृत्वेदर्शयति कृतवान्याकमिति वस्तुतमप्रत्ययार्थः प्रधानमित्य
स्यपुः प्रधानंसप्रत्ययार्थरवेतिवायः प्रत्ययार्थः सप्रधानमेवेतिवानार्थः ॥ अजा अश्वाच्चागीत्यादौस्त्रीप्रत्ययार्थस्त्रीत्वस्यैवप्रा
धान्यार्पणः छाणोदरनापनेश्च किंत्सर्गोपविशेष्यत्वादिनाबोधस्तथासुखत्यनुरोधात् अतएवनेत्याधिकानोप्रथमांतवि

शेष्यकसंबोधः । लक्षणायां आलंकारिकाणांशस्यतावच्छेदकप्रकारक एवबोधोर्ननेयाधिकानोघटः कर्मत्वमित्यादौ
विपर्ययेणापिसुयन्नांनैयाधिकनव्यादीनांबोधोन्यस्यतिरहितातामन्येषांतेषांतत्रिसकांक्षमेवेत्यादिकंसंगच्छते अ
तएवप्रसायार्थप्रधानवचनर्थस्यान्यप्रमाणात्वादित्याहमगवात्याणिनिः प्रधानप्रत्ययार्थइतिवचनंनकार्यं अर्थस्त
थाबोधस्यान्यप्रमाणात्वाद्युस्यनुसारित्वादितिहितदर्थः । एवंसत्यपिनियामकापेक्षणेवभावप्रधानप्रख्यातमितिवचनमेव
गृह्यतामितिमुधीभिरुच्यं तदागमेहीतिन्यायोविवरणंवातिव्याप्तमित्याह किंरूपकमिति कृत्वाविवरणंप्रतीतिश्चपक्षमित्य
त्रापीतितत्रापिभावनावाच्यादितिभावः नवस्तुतिद्ववकृतामपिभावनावाच्येततआह अपीति तयोचोभयसाधारण्येन
तत्प्रतीतेस्त्वयसाधारणोधातुरेवतद्वाच्यकरतिभावः भवद्गीत्याप्रत्ययार्थत्वात्प्रधान्यापतिश्चेतिदृष्टमेव साधकंतरमाह किं

ल० व० भू०
१०

कार्येयवनीयं चेत्वादिदृष्टं हि कृतत्वं किं च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव न ६ कार्यमित्यत्र ऋहोर्ण्यदितिकर्मणि ण्यत् प
चनीयमित्यादौ चानीयर् आदिना ज्योतिषो मया जीत्यादिणिनिः करणोऽप्यपेदेकतरि एते च क्रियायोगमंतरेणास्यतस्तद्वाच्यतां
बोधयंति विना क्रियां कारकत्वा संभवेन तद्वाचकप्रत्ययस्याप्यसंभवात् न च गम्यमानक्रियामादाय कारकयोगा इति भाटीरी
तिर्युक्ता आख्यातपितृत्वात्पत्तौ तत्रापि भावनाया वाच्यत्वात् स्थित्वापत्तेः अथ लिंगसंख्या न्वयानुरोधात् कर्तुर्वीच्यत्वमाव
श्चकमिति तेनाक्षेपाद्भावनाप्रत्ययः स्यादिति मतं तर्हि संख्या न्वयोपपत्तेरस्मात्तेष्विक्तावाच्यः स्यात् पक्षानित्यादिकालकार
कान्वयानुरोधाद्भावनाया अपितस्यावश्यकत्वमिति भावः अपि न हि त्वेतरसमुच्चयः तथा हि नरे वैभिन्नो नरुभिन्नः हरिणा
ज्ञातो हरिवातः इत्यादौ कर्तृकरणोऽस्ति तृतीया समासो न स्यात् पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्येत्यादिवदसामर्थ्यात् न च अध्याहृतक्रि

एम०
१०

याद्वायसामर्थ्यं वाच्यं दध्योऽनेन गुडधानादित्यादिवत् अन्यथा त्राप्येन नयं जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासो न स्यादिति वाच्यं
युतत्र विध्यानर्थस्यादगत्या तथा स्वीकारेऽपि हरिकृतमित्यादौ साक्षात्वात्पर्यायत्वेनोपपद्यमानस्य कर्तृकरण इत्यस्याक्षेपे
ण परंपरासंबंधे प्रवृत्त्ययोगात् न चैकस्यां क्रियायां अन्वयित्वमेव सामर्थ्यमिति वाच्यं असूर्यपश्या राजरा इत्यादेरसमर्थ
समासत्वानापत्तेः ॥ इष्टापत्तौ कृतः सर्वोऽस्ति कया इत्यत्र कृतसर्वमस्ति क इत्यापत्तेः न च त्रसमासविधायकाभावः सहसु
पेयसत्वात् ॥ अन्यथा समर्थसमासोऽपि विधायकाभावेन तस्यादिति किं भावनायास्ति इत्यत्रेव भावयति घटमिति वद्वति
घटमित्यपि स्यात् धातुर्थफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वसत्वात् न च स्यात्तार्थ्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वानन्तं ज्ञपाकर्मसंज्ञाया बा
धानाद्वितीयेति वाच्यं आख्यातार्थ्यापाराश्रयत्वस्य कर्तृत्वे पाचयति देवदत्तो विष्णुमित्रेण तत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृतापत्तौ च

स्य ३

तीयानापतेः प्रामां गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रमित्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वापत्तौ ग्रामस्य गमिकर्मतानापत्तेश्च ततश्च ग्रामापा
 मयति देवदत्तो विष्णुमित्रमित्यपिन स्यात् गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यैवेष्टाया मनध्वनि इति गत्यर्थकर्मण्येव चतुर्थी विधाना
 त् एतेन णि जंते आख्यातार्थ उभयं तदा श्रपत्वा देवदत्तपुत्रदत्तयोः कर्त्तृत्वे तपास्तं किंच तस्मिन् प्रयोगे य आख्यात इत्याव
 उपकृतेनाख्यातश्रुत्ये देवदत्तः पतेत्यादौ देवदत्तस्याकर्त्तृतापत्तेरिति दिक् सन्नातुपपत्तिमपि मातृत्वेन प्रदर्शयन् कार्यस्य स्वो
 त्यक्षितत्वं निरस्यति किंचेति धातुसंज्ञाविधाप्रकं भूवादयो धातव इति सन्ने तत्र भूश्च वाश्चेति द्वंद्वः आदिशब्दयोर्व्यवस्था प्रका
 रवाचिनोरेकशेषः ततो भूवो आदिपिषामिति बहुव्रीहिः तथा च भूभ्रतेयो वासं दशाधातव इत्यर्थः तत्र क्रियावाचकत्वे सति
 गणपठितत्वं धातुत्वं पर्यवसन्ने ॥ अत्र क्रियावाचित्वप्राप्ते को वर्जनादि रूपक्रियावाचके हि स्क् नानेत्यादावतिव्याप्तिरिति प्वा

दिगणपठितत्वं मुक्तं तावन्मात्रोक्तौ चाह २ सर्वनामावपादीनां पावादीनां प्रसंगतः न हितस्यावमात्रेण युक्तमित्याकरे स्थि
 तं १० गणपठितत्वं मात्रोक्तौ सर्वनामोपाया तस्यापि धातुत्वं स्यात् तथा च पाः पश्यसि द्यादौ आतो धातोरित्याकारलोपाप
 तिः ननु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणान्न सर्वनामो ग्रहणं ॥ तस्य ला सणिकत्वादित्यत आह वेत्यादि अ
 व्यये वा द्यादौ अतिप्रसंगः तादृशस्यैव ग्रहणेऽपि पाठनिर्णयसंभवात् तथा च विकल्पार्थको वातीति प्रयोगः स्यादिति भावः ननु ग
 तिगंधनाद्यर्थनिर्देशो नियामकः तस्यार्थानां देशानादिति भाष्यपर्यालोचनया आधुनिकत्वलाभात् ननु लुक्रियावाचकत्वे स
 तिगणपठितत्वं धातुत्वं क्रियावाचकत्वं नव्यापारइत्यांशं समाधत्ते १० धातुत्वं क्रियात्वे वेत्ता तुलं च क्रिया र्यता अन्यो
 ११ त्संश्रयस्य एतस्मादस्तु यथा करं ११ परिक्रियात्वं धातुत्वं तमेव तर्हि धातुत्वग्रहे तदर्थं रूपक्रियात्वग्रहः क्रियात्वग्रहे तदव

ल० वै० भू०
१२

छिन्नवाचकत्वघटितधातुत्वग्रहस्य न्योन्याश्रय इति ग्रहपदं पूरयित्वा व्याख्येयं यथा च श्रुते चान्योन्याश्रयस्योत्पत्तौ ग्रहे वा
प्रतिबंधकत्वाभ्युपगमेनासंगत्वापत्तेः न न्यूनतमत्वे धातुत्वं भवाद्ग्रहस्यैव पथ्योपपत्तेस्मिभिरेत्याह अत्रिति व्याख्यारसंता
तः क्रियातद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वमित्यमित्यर्थः ननु सत्तादीन्कूलांशानन्यतमत्वेनादाय तद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वं ल
क्षणमुच्यते धातुत्वं तान्त्रिकाणां क्रियाशब्देन व्यवहारे भाष्ये कृतोपपत्त्यत इति चेत् न अन्यतममध्ये विकल्पस्यापि विकल्पपत्ती
तिप्रयोगानुसारत्वाभावावश्यकत्वेन तदर्थं केवेत्येव उक्तरीत्या गणपठितत्वसत्वेनातिव्याप्तेरिति ११ ननु सैव धातुत्वे अस्तीत्या
दौ क्रियाप्रतीत्यभावात् अस्मादीनां तद्वाचकानां अधातुत्वप्रसंगे इत्यत आह अस्मादावपि धर्म्यं शोभायेः स्तेव हि भावना अ
न्यत्र शेषभावानुसातथानप्रकाशयते १२ अस्मादौ असमुचीसादौ धर्म्यं शोभमिभागेभावे भाव्यत्वेन विवक्षिते अस्मेव प्रतीयते

सम०
१२

एव अयमर्थः सततो गतो न वेति प्रश्ने महता प्रयत्नेन निष्ठ तस्योदो प्रयोगे स तात्पर्य फलानुकूलाभावना प्रतीयत एव उत्पत्त्या
दिवो धने तु सुतरां रोहितो लोहितादासीदुं धुस्तस्य सुतो भवत इत्यादिर्ज्ञात किंचात्र भावनाविरेहलगादिव्यवस्थानस्यात् तस्या एव
वर्तमानत्वादिविवक्षायां तद्विधानात् क्रियाभिदायकालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका इत्यादिवाक्यपदीयात् ननु वमस्तीत्यत्र स्पष्टं कु
तो न बुध्यते इत्यभिप्रेत्याह अन्येति अशेषभावात् भावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात् तथा च भावनायाः फलसमानाधिकरण
त्वं तदस्यैव त्वेदोष इति भावः ननु वं किं करोतीति प्रश्ने एव ती सत्तरमिवास्तीत्यत्र मपि स्यादिति चेत् इष्टापत्तेः आसन्नविनाशं कंचि
दुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने अस्तीत्यत्र सर्वसिद्धत्वात् इतरत्र तु सुस्पष्टतया निश्चिते किं करोतीति प्रश्ने पाकादिविशेषगोचरस्यैव तव
धारणादस्तीति नोचरमिति १२ ननु भावनायाः फलमिष्टमत्वात् फलाश्रयस्य च कर्मत्वात् सर्वेषां क्रियावाचकत्वे सति सकर्मकता

ल० वे० भू०

१३

पतिरित्यत आह ॥ **॥ फलव्यापास्योरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः १३ एकनिष्ठतायां प**
वसात्रनिष्ठतायां भिन्नाधिकरणावृत्तितायामिति यावत् तेन गम्यादौ फलस्य कर्तृनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः अकर्मकः पथाभ्या
स दिः तयोः फलव्यापास्योराश्रयभेदे कर्मक इत्यर्थः उत्तमवाक्यपरीये आत्मानमात्म नाभिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते अंतर्भावाच्चेते
नासौ कर्मणानसकर्मक इति विधिरिति तेन स्वधारणानुकूला व्यापारोऽत्रापि गम्यते इति भावः तेन कर्मणा सकर्मकत्वे तु ना अंत
र्भावात् फलांशेन सामानाधिकरण्यस्य सत्वादित्यर्थः आत्मानं जानाति ईच्छतीत्यादौ च द्वावात्मानौ शरीरात्मा अंतरात्मा च तत्रो
तरात्मा तत्कर्मक इति येन शरीरात्मा सुखदुःखेऽनुभवतीति कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति स त्रिषु भाव्यो करोत्याभिन्नाधिकरणा
निष्ठतामाहा यसकर्मकत्वमित्युच्यते १३ नवसत्त्वत्रिणायाश्चात्वर्यत्वेण क इत्यत्रापि तत्त्वस्य सतिः न चेशपतिः कृदभिहितो भा

राम०

१३

बोद्धव्यवत्प्रकाशते इति भाष्यविरोधात् इत्यत आह - **आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता प्रकल्पिता यथा शास्त्रिसंघ**
जादिषु यिक्ताः १४ आख्यातशब्दे वर्यपमृगोधावतीत्यादौ भागाभ्यां तिङं ताभ्यां प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति विवरणकरो
त्तमप्यारस्यानं पवतीत्यत्रापि भागद्वयसत्त्वात् साध्यसाधनरूपतायथाक्रमेणाख्या साध्यत्वेऽपि तदंशानुत्थापकताव
च्छेदकरूपवत्त्वं साधनत्वं कर्मकत्वेनान्वयित्वं सधनादिषु **पीति प्रकृत्या साध्यावस्थामस्येन साधनावस्थारयान्विशेषः यजा**
युषस्याप्यालिङ्गसंख्यान्वयिनीकारका न्वयिनी च आख्या **नोपात्ता तु नैव मत्तथापि कारकत्वेनान्वयित्वमात्रेणादृष्टां तदार्थान्ति**
कते सर्ववैयम्यं नवघजंते धातुना तथाभिधाने मानाभावः ओदनपाक इति कर्मषष्ठ्या मानत्वात् नवाध्यादृतक्रियान्वयात्सखी क
र्तृकर्मणोः कृतीति कृदंतेन योगस्वतर्हि धातुना नलो कव्ययनिष्ठास्वलर्यतरागमिति लोदेशयोगेष्वपि निषेधाच्च। सवरीत्या कोष्टैः

ल० वे० मू०
१४

पाक इत्यपीष्टमेव। एवं कलांशोपि धातुना असत्त्वावस्थापन्न एवोच्यते। अतएव स्तोत्रं पचतीति वक्तुं पाक इत्युपपद्यते
एते देवस्य ह्यति साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुस्त्वनिवंधना सिद्धभावस्तु यस्तस्याः सद्यजादिनिबंधनः न च घञादिभिः सिद्धत्वेनाभि
धाने मानाभावः पाक इत्युक्ते भवति नष्टो वा इत्याद्या कांक्षोऽपानस्यैव मानत्वात्। धातूपस्थाप्याणां तदसंभवं स्योक्तत्वात् स्तोकः पाक इत्यु
क्तितनष्टो वा इत्याद्या कांक्षो नापेक्षे। तस्माद्वा त्वर्थान्वये स्तोकादिशब्देभ्यो द्वितीया घञर्थान्वये प्रथमा पुंल्लिंगता चेति तत्सिद्धये घञा
देशाक्तिरूपेया एतेन घञादीनां प्रयोगसाधुता मात्रमिति नैयायिकनव्योक्तमपास्तम्। न च घञंतश्च स्तोपस्थाप्यान्वये स्तोकः पाक इ
ति भवतीति वाच्यम् घञंतानुपूर्व्याः शक्तता वच्छेदकत्वे गौरवाद् अनुशासनाच्च घञादेशे वतया शक्तिकल्पनादिति दिक्। एवं च घञश्च
त्वमिप्रोपेता हृदमिहित इति भाष्यमतेन तद्विरोध इति भावः ननु कारकाणां भावना न्वयनियमस्य पाक इत्यत्रापि कर्मवृत्तं

राम०
१४

सारेण भावनाया वाच्यत्वं सिद्धेत स एव कुत इत्यासंको समाधत्ते संबोधनोतं कृतोर्थाः कारकं प्रथमोवतिः धातुसंबंधाधिकारनि
 षण्मसमस्तनः संबोधनोतस्य क्रियाणामन्वयः त्वं ब्रूहि देवदत्तेत्यादौ निधातानुरोधात् समानवाक्ये निधातपुष्पदस्मदादेशा
 इत्यनेन समानवाक्य एव तन्निष्पद्यते अं हि वाक्यपदीये संबोधनं पदं पञ्चतत्क्रियाया विशेषणम् ब्रूहि देवदत्तेति निधातोन्नतया
 सतीति पञ्चति भवति देवदत्तेत्यादौ तु सूत्रभाष्यादिरीत्या एकवाक्यता सत्वात् स्यादेव निधातः तिङ् तिङ् इति सूत्रयता तिङं तानामप्येक
 वाक्यता लीकात् एक तिङ् वाक्यमिति बुद्धं चार्तिककाराणां मते परं न वस्तुतस्तु एक तिङ् विशेष्यकं वाक्यमिति तदभिप्रायस्य हेतुना
 जीयादौ वै व्याकरणाभ्यां अस्माभिश्च प्रतिपादितत्वात् तन्मतेऽपि भवत्येवैत्युधेयम् कृतोर्थाः संख्यायाः क्रियाभ्यां वृत्तिगणने
 कृतमुज्जितिक्रियायोगे तत्साधुलोके क्रियाया अभावेति गणानं पुनः पुनर्न न्यतस्मिन् द्योत्से इति तदर्थीत् कारकेत्यधिकृत्य तेषां व्युत्पा

ल० वे० ५०
१५

दनात्। कारकशब्दो हि क्रियापरः करोति कर्तृकर्मो दिव्यपदेशान्निति व्युत्पत्तेः तथा च ग्रिमेषु अपादानादिसंज्ञाविधिषु क्रियार्थक
कारकशब्दानुश्रया क्रियान्वयिनामेव संज्ञेति भाष्ये स्पष्टम् प्रथमोऽवतिः तेन तुल्यं किं चिद्विनिश्चितिविहितः तत्र तुल्यं सा क्रिया चेदित्यु
क्तत्वात् **धातुसंबन्धाधिकारे** धातुसंबन्धे प्रत्यया इत्यधिकृत्य तेषां विधानात् असमस्तनञ समासायोगः प्रसज्य प्रतिषेधी यो न जित्यर्थः
उत्तरपदार्थात्वेऽपि समासविकल्पेन प्रक्षेः समस्तत्वाद्युक्तप्रहणायोगात् न चासमस्तनञः क्रियान्वये मानाभावः न तु प्रवृत्तिपुं
वांप्रत्ययः चेन्नोपच्यति घटो न जायत इत्यादौ क्रियायाप्यनुविषेधप्रतीतेः **अतएव** विद्यमानघटे तथा प्रयोगः तथा घटो नास्तीत्युक्ताप्यस्ति
२ व त्वाभावेऽप्युच्यते न हि घटो न जायते नास्तीत्यनयोर्धर्मत्वर्थभेदमन्तरेणास्ति विशेषः तथा च भूतत्वेन घट इत्युक्ताप्यस्तीत्यव्याहार्यः प्रकार
तासंबन्धेन नञर्थविशेष्यकबोधे धातुनमभावोपस्थिते हेतुत्वस्य कृतत्वात् शेषेन नञर्थनिर्णये वक्ष्यते १६ **तथाप्यस्य** च भावेन च

सम०
१५

हीचेत्युदितं **इयम्** साधुत्वमष्टकस्यास्य त्रिपैव चावधार्यताम् १७ यस्य च भावेन भावलक्षणमित्यत्र भावनार्थकभावशब्देन तद्यो
गे साधुत्वाख्यातत्वाभावात् षष्ठीचानादर इति तदग्रिमसूत्रेऽपि यस्य च भावेनेत्यायातीत्यर्थः **साधुत्वमिति** तत्त्वस्य तु वक्ष्यते **त्रिपैवे**
ति **अयं भावः** भूवादिसत्त्वादेषुमापः क्रियाशब्देन भावनोपपदेशात् तत्र तस्य संकेतिकी शक्तिः फलं शोकाचित्कः क्रियत इति यो
गिकः प्रयोगः तथा च संज्ञाशब्दस्यानपेक्षप्रवृत्तत्वेन तुल्यत्वाद्भावना न्वप्यवसाधुता लभ्यते अतएव संज्ञाशब्दस्य प्राबल्यादयं तरमु
त्तराग्रं यपदितं कश्चेन्न गेयम् **न तु** वेदे तदुक्तं पक्ष्यमानकश्चित् न वने निर्णीतम् किंच फलांशोऽपि भावनायां विशेषाकाराणां अपि
कुचित्वा भूतानीति गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समस्तत्वादिति न्यायेन सर्वसंबन्धकाराणां नमि वभावनायां मेव परस्परविरपेक्षाया
नुपपत्तिरहिमिस्तकोमिस्तकांतरं याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्नभिस्तु क इति न्यायेनापि फलं सत्त्वाभावनायां मेव न्वपंतीति श्रीमान् सक

ल० वे० म०
१०

आपत्तिः द्विचनमित्यादिदर्शनात् अतिप्रसंगस्तु न भिधानात्तेत्याह अतीति नहि वचिरंति परः प्रपुन्यते इत्याद्यभियुक्ती
त्यासमाधेयमिति भावः केचितु क्रियाभ्यावृत्तिगणन इत्यत्र क्रियाग्रहणं अर्थम् तस्यासमाधेयसंभवेन सामर्थ्यात्तन्मात्रं तथा
च साध्यमात्रसमाधेयक्रियालाभाय तद्वितीयायम् नवपाक इत्यादौ तादृशीतिनातिप्रसंगः द्विचनमिति वद्विः प्रयोगो द्विचनमिति
अस्य साद्विचनेः त्रीतिज्ञापकं वा आश्रित्योपापदनीयमित्याहः २० ननु सिद्धं ते बोधकतमप्राशक्तिः आख्यातशक्तिः गृहवतो बो
धाद्यवश्यकी इति धातोरेव भावनावाच्यानास्यात्तेत्येति कथं निरीय इत्याशंकां समाधत्ते मेधमेदकसंबंधोपाधिमेदनिबंधनम् साधु
त्वं तदभावेऽपि बोधो नैव निवार्यते २१ मेधं विशेष्यमेदकं विशेषणं तथोक्तं संबन्धस्तस्योपाधेरस्तन्निबंधनं साधुत्वं अयमर्थः व्या
करणास्मृतिः शब्दसाधुत्वपरा तैवैवैदकतया कल्पधर्मस्य शक्तित्वं वदतो मी मांसकानां पुनः शक्तत्वं साधुत्वमित्येकमेवेति

राम०
१०

तद्दीप्ताविचारे साधुत्वनिर्णयस्य शक्तिविर्णय उच्यते अतिरिक्तशक्तिर्वादे आख्यातानामसाधुताभवनायां स्यादेव तथा च व
तुर्थयेतृतीयाप्रयोगवद्बलव्यभावनायामाख्यातप्रयोगे याज्ञिककर्मणि असाधुशब्दप्रयोगान्नान्तं वदेदिति निषेधो ह्यनप्र
पुक्तं प्रायश्चित्तं दर्शनोत्तरीयमुस्यतिमतां स्यादेव ननु त्वन्मतेनान्तमिति निषेधः कलत्र्यस्य न सिध्येत आख्यातेन कर्तुं कलत्रा
च्छुसापुष्पाय तैव स्यात् प्रकरणादिकलत्र्यता तच्च श्रुतिविरोधे बोध्यत इति चेन्न तत्र त्र्यसु विशेषणमित्यनेन परिहृतत्वात् नहि
गुणभूतः कर्ता निषेधं स्वांगत्वेन गृहीतुमलम् भावनाप्रधानं तं गृहीतुं समर्थ इति प्रकरणात् कलत्र्यतैव अस्तु वा कतुपुक्तपुस्तकध
र्मः अनुष्ठाने विशेषाभावात् जंजप्यमाणो नुवृत्त्या नपि दक्षकत इति वाक्योक्तं न विधिवत् इत्यादिभूषणोपपत्तिम् नन्वाख्या
तस्य भावनायामसाधुत्वे तत्तत्तद्बोधो न स्यात्साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधो हेतुत्वादित्यत आह बोध इति असाधुत्वेऽपि साधुत्वम्

ल० वे० म०
१८

मा द्वेधोस्तु नाम। अपभ्रंशवत्। असाधुत्वं तु स्यादेवेति भावः। वस्तुतः साधुत्वज्ञानं न हेतुस्तच्चतिरेकनिर्णयोपिनमतिबंधक
इसाधुत्वं मानेनेत्यत्र वक्ष्यामः २१॥ **सो** जिमदृष्टेः शकोऽप्युभेन निर्मिते पूर्णोभूषणसारे स्मिन्धात्वाख्यातार्थनिर्णयः २२
इति श्रीमद्देवाकाराभूषणसारे धातुपर्याख्या तसामान्यार्थयोर्निस्पृहा ॥ १॥ **प्रत्येकं** दशलकाराणामर्थनिस्पृष्टति **वर्तमाने**
परोक्षेऽप्येवाभाविसर्थे भविष्यति विधौ द्वौ प्रार्थनासौ च क्रमाद्देया लडादयः १ लडादयश्चितः पदक्रमेणार्थेषु दृष्टव्याः तथा
हि। **वर्तमानार्थे** लडा वर्तमाने लडिति सत्तात्प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं भूतमविष्मद्विचलं वा वर्तमानत्वम्। पचतीत्याह भविष्य
णाद्यधुः श्रुणांते मध्येतदस्तीति भवतिलदप्रयोगः। आत्मास्ति पर्वताः संतीत्यादौ तत्कालिकराजक्रियाया अनिसत्त्वानदि
शिष्टस्योत्पत्त्यादिकमाद्यवर्तमानत्वमूह्यम्। **उक्तं** भाष्ये दहदितत्कालिकराजक्रियास्ति एतेरधिकरणमिति। परतो

राम०
१८

वे २

भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकल्पते पर्वतादिस्थितिं तस्मात्परस्परमभिद्यत इति वाक्यपरीयेच **खंतम** आसीत् तद्व्येनाभ्यापि
हितं यदासीत्। अहमेकः प्रथममासं वर्जामि च भविष्यामि त्यादि श्रुतयोपियो ज्ञः। **तच्च** वर्तमानत्वादिलडादिभिर्द्योयते क्रिया
सामान्यवाचकस्य तद्विशिष्टलक्षणभ्यां लडादेस्तात्पर्यग्राहत्वेनोपयोगात्। अन्यपक्षतिरेकाभ्यां तद्रूपं लडादिवाच्यमेव। अमथाप्रत्यया
नां वाचकत्वविलोपापत्तिरित्यपि पक्षांतरमस्ति उच्यते। **परोक्षे** इति परोक्षे लिडिति सत्तात्कालस्तावदद्यतानद्यतनभेदेन द्विविधः। द्वि
धोपि भूतमविष्मद्रूपः तन्नानद्यतने भूते परोक्षे लिडित्यर्थः। तेनाद्यतने भूते अनद्यतने भविष्यति भूते परोक्षे च न लिट्प्रयोगः परोक्ष
त्वं वसाक्षात्करोमीत्येतादृशविषयतादालिज्ञानाविषयत्वम्। **ननु** क्रिया नामेयमस्य नापि दृष्टापूर्वापरीभूतावयवानशसापि रदीभू
तानि दर्शयितुमिति भाष्या नस्या अतीन्द्रियत्वेन परोक्षे इत्यव्यावर्तकमिति शङ्कामपि रदीभूतायानि दर्शयितुमशक्यत्वेन वयवशः साक्षात्करो

वे. भ. ०
१२

प. २

मोतिमतीतिविषयत्वसमावात्। अन्यथा पश्यमगोधावतीत्यत्र तस्यादर्शनकर्मतानस्यादितिमतिमाति व्यापारविधानां क्रि
या नुकूलसाधनानामेवात्र प्रारोक्ष्यविवक्षितमतो नोक्तदो अयं पपाचेत्याद्यनुरोधाद्यापाविष्टानामितीत्यपि वदन्ति कथं तर्हि व्यतिने
किराणावलीमुदयनइति। स्वक्रियायाः सुप्रसक्तत्वादिति चेदसङ्गतमेव। आसङ्गादिना स्वव्यापारस्य प्रारोक्षत्वा पादनेपि अनद्यतना
तीतत्वे पारभावेन तदर्थकलितसम्भवात्। लुड्यमाह श्रौभाविनीति अनद्यतने भाविनीत्यर्थः अनद्यतने लुडितिसत्त्वात् यथा श्रौभ
वित्त्यादौ लुड्यमाह भविष्यतीति। भविष्यत्सामान्यतयः लुड्योपेक्षितसत्त्वात् यथा घटो भविष्यतीत्यादौ तत्त्ववर्तमानं प्रागभावम
तियोगिसमेषोऽतिमत्वमोलेर्यमाह विध्यादिविति। लिङ्यलेदिति सत्त्वात् लिङ्यश्च विध्यादीरिति वक्ष्यते लोड्यमाह प्राप्येति। आ
दिना विध्याद्यविषो गच्छते आशिषिलिङ् लोरो लोड्येति सत्त्वात्। तथा वेगमाह यथा भवतुतेति विषमसादइत्यादौ एतयोरेयो लिङ्य

एम. ०
१२

सवात्रयाणां समानार्थत्वादिति तन्निर्णयै नैव निर्णयः २२ लडादिक्रमेणादितामर्थमाह। त्यो भूते प्रारोक्षोचभूतमात्रे लडाद
यः सत्यो क्रियातिपत्तौ च भूते भाविनिलरः सत्तः लड्यमाह श्रौभूतइति अनद्यतने भूते इत्यर्थः अनद्यतने लड्येति सत्त्वात् यथास्य
पुत्राभवदित्यादि लिङ्यमाह प्रारोक्षविति विधिनिसत्त्वात् मन्त्राधीष्टसम्प्रत्ययार्थनेषु लिङ्येति सत्त्वात् विधिः प्रारोक्षम् भूतोरेर्नि
कृष्टस्य प्रवर्तनम् निमन्त्रणं नि योग करणम्। आवश्यके प्रारोक्ष्यार्थः आमन्त्रणं कामयानुज्ञा। अधीष्टसत्कारपूर्वको व्यापारः ए
तच्चतुष्टयानुगतप्रवर्तनात्वेन वाच्यं लाघवात् उक्तञ्च। अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्मृतं चतुर्विधं तत्रैव लिङ्येति धातव्यः किं भेदस्य विवक्षया ॥
मायसुसादनार्थं मायमयार्थमथापि विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतमिति। प्रवर्तनात्वं च प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयताव
च्छेदकत्वम् तच्चैष्टसाधनत्वस्यास्तीति तदेव विधायः पद्युपेतकृतिसाध्यत्वस्यापि तद्गानस्यापि प्रवर्तकत्वानथापि पागादौ सर्वत्र

वे० म०
२०

लोकतस्वावगम्यत इत्यस्य लभ्यतान्नतच्छस्य बलवदनिष्ठाननुबंधित्वज्ञानंचनेहेतुः देयाभावेनामथासिद्धत्वात्। आस्तिक
कामुकस्यनरकसाधनताज्ञानदशायां मुक्तरेखपादेयाभावदशायां प्रवृत्तेर्यमिचारश्च तस्मादिष्टसाधनत्वेमेव प्रवर्तना उक्तं च मार
नमिन्नेः पुंसांनेष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वयः प्रवर्तकः। प्रवृत्तिहेतुधर्मचमवदनिप्रवर्तनो प्रपंचितं चैतदेयाकरणभूषणो आदिना
हेतुहेतुमतोर्लिङ्गः। अविधिलिङ्गः। लोकोविधिसत्रोक्ताहेतुहेतुमध्यावाद्योगस्यने योवाद्यगायाचगुरेनेशतेनपातपादितिपुथा
लुङ्गर्थमाह। भूतमात्रेइति भूतसामान्येइत्यर्थः। भूतेलुङ्गिति सूत्रात्। अत्रविद्यमानध्वंसमृत्तियोगिहंभूतत्वम तच्चक्रियायांनिर्वाध
मिति विद्यमानेपि घटेघरोभरिति मयोगः। विद्यमानध्वंसमृत्तियोगिघराभिन्नाश्रयकउत्पत्त्याद्यनुकूलोपापारइतिकोषः। अपमत्रसं
ग्रहकालोद्विधः। अद्यतनोनघतनश्च। आद्यस्त्रिविधः भूतमविष्णुर्नमानमेरात अन्योद्विधः भूतोमविष्णुश्च तत्रवर्तमानत्वेले

राम०
२०

भूतत्वमात्रे लुङ् मविष्णुनामात्रे लुङ् हेतुहेतुमध्यावाद्यधिकार्यविवक्षा यामनयोर्लुङ् अनद्यतने भूतेतत्वेन विवक्षिते लुङ् त
त्रैवपरोक्षत्वविवक्षा यो लिङ् तादृशमविष्णुतिलुङ् इति द्रष्टव्यः। लुङ् र्थमाह सत्यामिति क्रियाया अतिपत्तिरनिष्पत्तिः तस्यां ग
ममाना याम भूतेभाविनिहेतुहेतुमध्यावे सतिलुङ् इत्यर्थः। लिङ् निमित्ते लुङ् क्रियापि नाविति सूत्रस्मरणेन लिङ्गे निमित्तहेतुहेतुम
ध्यावादि। पथा सुवृष्टिश्चेदमविष्णुत सुमिश्रममविष्णुत वद्विन्नेत्यान्वलिष्यते। ओद नमपश्यदित्यादौ अत्रवद्भाभिन्नाश्रयकमत्र
तनानुकूलयापाराभावप्रपुक्त ओदनाभिन्नाश्रयकविक्रियानुकूलयापाराभावइति शाब्दोक्तः इतिरीत्यादृष्टव्यम अयंचार्थनिर्दे
श उपलक्ष्यमाणः। अर्थान्तेरेपिवहुशोविधानदर्शनात्। मसिद्धत्वादेवैवार्थेषु शक्तिरन्यत्रलक्षणातिमतान्नरशोत्पावोक्तम एतेषां क
मनियामश्चानुबन्धक्रमस्य। अतएवपञ्चमोलकारइत्यनेनमीमांसकेर्लु अवद्विपतइतिदिक् २३ इतिवैयाकरणाभ्युपगमारे

वे० मू०
२१

त३

लकारविशेषार्थनिरूपणम् सुवर्थमाह आश्रयोवधिरुद्देशः सम्बन्धः शक्तिरेववा। यथा यथं विभक्त्यर्थः सुयोक्तृमेति भाष्य
तः द्वितीया तृतीया सप्तमीनामाश्रयोर्थः तथा हि कर्मणि द्वितीया। तच्च कर्तुरीप्सिततममा। क्रियाजन्यफलाश्रय इत्यर्थः क्रिया
जन्यफलवत्त्वेन कर्मणा एव कर्तुरीप्सिततमत्वात्। तथा सुक्तं चानीप्सितमित्यादि संयुक्तं चेन्नमेव युक्तम्। इप्सिता नीप्सितत्वयोः शाब्
बोधेमानाभावेन संज्ञायां मेव तदुपयोगान्ननु वाच्यकोटौ तत्प्रवेशः। तथा च क्रियायाः फलस्य वधातुनैव लाभान्ननु अप्यश्रयवार्थः
तत्त्वेना लुण्ठशक्तिरूपमवच्छेदकम्। ओदनं पचतीत्यत्र विक्रिस्ताश्रयत्वात् कर्मता। घटं करोतीत्यत्रोत्पत्त्याश्रयत्वात्। असने धात्वर्थत्वात्
जानतीत्यत्रावस्था मङ्गलस्य साधनार्थफलश्रयत्वात्। अतीतानामातादिपरोक्षस्य लेपि ज्ञानजन्यस्य तस्यावश्यकत्वात् अग्रागुप्या
पूर्ववर्जनामीत्यापत्तेः। अतीतादेराश्रयतावविषयताज्ञानाश्रयताया नैकाधिकानामिव सत्कार्यवादसिद्धात्तादोपपद्यत इति उक्तं

सम्प०
२१

दे२

तिरोभवाभ्युपगमे भावानोसैवनास्तिता लङ्कमेतिरोभावेन श्यतीति प्रतीयत इति ननु चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामस्यैव चैत्रस्यापि क्रि
याजन्यग्रामसंयोगरूपफलाश्रयत्वात् कर्मतापत्तौ चैत्रः चैत्रं गच्छतीत्यापत्तिः प्रयागतः काशी गच्छति चैत्रे प्रयागं गच्छतीत्यापत्तिश्च क्रि
याजन्यसंयोगस्य कस्यापि विभागस्य प्रयोगेऽपि सत्वात् इति चेन्न ग्रामस्यैव चैत्रस्यापि फलाश्रयत्वेऽपि तदीयकर्तृसंज्ञा कर्मसंज्ञा
यावाधेनैव चैत्रश्चैत्रमिति प्रयोगासम्भवात् द्वितीयेऽप्येतो संज्ञाया एव नियामकत्वात् अग्रागमयति कुरुक्षेत्रं गोकुलमिति सवैवयाचय
ति कुरुक्षेत्रेऽपि कुरुक्षेत्राद्वितीयापत्तेः शाब्बो धश्चैत्रश्चैत्रमिति सवैवयाचय इति चेन्न। तथा लुप्तानामपि पत्तेः उच्यताम्वाग्रसंबन्धेन कार३
धात्वर्थफलविशेषबोधप्रतिधात्वर्थव्यापारानधिकरणा हेतुरितिकार्यकारणभावान्तरम् प्रकृते चैत्रस्य व्यापारधिकरणात्वाभावात्तदो
षप्रयागस्य कर्मत्वं नुसमावितमपि नासमभिव्याहृतधात्वर्थफलशालित्वस्यैव क्रियाजन्यसुनेन विवक्षणा स्यात्तत्राप्रयत्नात् नैया

न२

वे० भू०
२२

पिनालु आद्यदोषवारणाप परसमेतत्वं द्वितीया वारणाप धात्वर्थता चेदकत्वं फले विशेषां द्वितीया वा अमुपारदते परसम
वेतत्वं धात्वर्थक्रियापामन्वेति तथैव कार्यकारणभावान्तरकल्पनात्। परत्वमपि द्वितीयपा सप्रकृत्यर्थपेक्षया बोध्यते तथा चैव स्तुलं प
चतिरित्यादौ तदुल्लान्य समवेतया पारजम धात्वर्थता चेदकत्वं फले विशेषां द्वितीया वा अमुपारदते परसम
दकविक्रियनुकूलतदुल्लान्य समवेतक्रियाजनककृतिमाश्रयेत् इत्याहुः तत्रोच्यमाने परसमेतत्वादेर्गौरवेणावाच्यत्वात् अतिप्रसङ्गः न ४
द्वितीयायाः शब्दबोधस्य वा नावः तावद्व्यकथने पितृता स्वस्यात गमयति कृष्णो कुलमिति वृत्त्या च गतिरुत्तमो परत्यापत्तेः तदुल्लान्य पचति
चैव इति वचनं पचते स्वयमेवेत्यापत्तेश्च। विक्रियनुकूलतदुल्लान्य समवेतापि संयोगरूप धात्वर्थी अपत्तात्। शब्दबोधातिप्रसङ्गोपुक्त
रीत्येव निरस्तः परसमेतत्वं तस्य शसत्वेपि परत्वस्य परसमेतत्वं तस्यैव शब्दपलाभापानेकशः कार्यकारणभावाप्युपगमे गौरवतरत्वादिति।

न ४

एम०

२२

स्पष्टं भूषणो एतच्च सप्रविधम निर्वर्त्य विवर्तय च प्राप्येति विधाम तम तच्च पितृतमं कर्म चतुर्धा न्यनुकल्पितम् औदासीन्येव यत्प्राप्यं
यच्च कर्तुं रनीमितमसंज्ञां तैरेनास्यातं पच्यप्यप्यपूर्वकमिति शब्दपरीयात्। परस जायते सदा जन्मना यत्प्रकाशते तन्निरवर्त्य विवर्तय तु
देवा कर्म यवस्थितम्। प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किंचित्काष्ठारिभस्मवत् किंचिदुणात्तरोत्यन्या सुवर्णादि विकारवत् क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्
त्रनगम्यते दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यत इति वचनैवोक्तम् घटं करोत्याद्यम्। काष्ठं प्रसक्तं करोतीति सुवर्णं कुरुते करोतीति च
द्वितीयमं घटं पश्यतीति तृतीयम्। तदुल्लान्यतीति उदासीनम्। विष्णुं कुरुते इत्येवमं ग्राह्यं तिसंज्ञात्तैरेनास्यातम् कूरमाभि कुध्यतीत्यप्यपू
र्वकम् कर्तृत्वायाया आश्रयोर्थः तथाहि स्वतंत्रः कर्ता। स्वातंत्र्ये च धात्वर्थया पाश्र्वत्यन्तु धातुनोक्तक्रियेनित्यं कर्तृत्वे कर्तृत्वे तेष्वत इति वा
अपरीयात् अतएव यदा ऋदी गोया पारो धातुनाभिधीयते तदा सकर्तृत्वेति स्थाली पचति अग्निः पचति एधा पचति तदुल्लान्य पचते स्वयमेवे

सि१

वे० भू०
२३

त्यादिसद्गच्छेता नत्वेवं कर्तृकर्मव्यपदेशोवेतिसूत्रे मनोमयः प्राणाशरीर इति वाक्यस्य मनोमयस्य जीवत्वे वाक्ये शेषे तस्य सतमिति प्रेक्षा
पिसम्प्रवितासीति प्राप्ति कर्मत्व कर्तृत्वव्यपदेशो विरुद्ध इति भगवता योसे न निर्णीतं कथं सद्गच्छताम् उच्यते जीवस्यैव ज्ञेयत्वे प्राप्ति कर्मत्व
मपि वाच्यम कर्तृत्वं तस्याख्याते नोक्तम् नचैक समं जाद्वयं युक्तम् । कर्तृसंज्ञाया कर्मसंज्ञाया बाधात तथा चैतमिति द्वितीया न स्यात् कर्मक
र्तृताया च प्रगाथा पनिरिति शब्दविरोधद्वारा भवति समेदे हेतुः स्वचया प्राशंस्य धातुलभ्यात्वादाश्रयमात्रं तृतीयार्थः कारकचक्रप्रयो
क्तत्वं कस्याश्रयत्वं वादराडः करोतीत्यत्रा व्याप्रमाश्रयं च विविधः शुद्धः प्रयोजको हेतुः कर्मकर्ता वा प्रपाहरिः सेव्यते कार्प्यते हीना गम
यति हसं गोकुलम् । मरुभिन्नाश्रयको हीन कर्मक सेवाना तु कूलो व्यापारः हर्षभिन्नाश्रयक उत्सादना तु कूलो व्यापारः गोकुल कर्मक गम
नानुकूल कल्याणश्रयक व्यापारानुकूलो व्यापार इति शब्दबोधः करणात् तृतीयाया स्त्वाश्रय व्यापारौ वाच्यौ तयोहि । साधकतमं करणम् तम

एम०
२३

वर्थः प्रकर्षः सचाव्यवधानेन फलजनक व्यापारवत्ता तादृश व्यापारवत् कारणां च करणम् । उक्तं च वाक्यपदीये क्रियायाः परिनि
ष्पत्तिर्यथापारादन्तरम् विवक्ष्यते यदायत्र करणं तत्रास्मत्तम् वस्तु तस्तदतिर्देशं न हि वस्तु च वस्थितम् । स्यात्वाप्यतस्येषा
विवक्षादृश्यते यत इति विवक्ष्यत इत्यनेन सकृदेनेकेषां तदभावाद् द्वितीयास प्रमादेखकां सत्त्वयति नचैवं कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्युच
रमीमांसाधिकरणो शक्तिविपर्ययादिति सूत्रेणा नः करणास्य कर्तृत्वे करणा शक्तिविपर्ययापत्तिरुक्तानमुज्येतेति वाच्यम् तदेतेषां प्रा
णानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति श्रुत्यग्रे करणात् प्राकृतस्य कर्तृत्वेन शक्तिविपर्ययापत्तिरुक्तानमुज्येतां प्रकल्प्य शक्तिविपर्यया
पत्तिर्निष्प्रमाणा कल्प्येतेत्यभिप्रायात् वस्तु तत्त्वभ्युच्चयमात्रमेतदिति । यथा च तक्षोभपथे त्यधिकरणो भाष्यस्य स्य चंदत्यादिमप्युचितं भू
षणोऽसप्रम्या अप्याश्रयोर्थः सप्रम्यधिकरणो चेत्तधिकरणो सप्रमी तच्चाधारो धिकरणमिति सूत्रादाधारः तच्चाश्रयत्वम् । तच्चाश्रयांशः

१
वे० भ०
२४

शक्यत्वमवच्छेदकम् नवाश्रयत्वमत्रेण कर्मकर्तृकरणानामाधारसंज्ञास्यात्स्यादेव यदि ताभिरस्या न बाधः स्यात् कारके इत्यधि
कृत्यविहितसप्तम्याः क्रियाश्रयत्वेव यद्यपि तात्पर्यं तथाप्यत्र कर्तृकर्मद्वारा तदाश्रयत्वमस्तेष्वस्यात्परेर्भूतलकटादेश्वेति स्यात्
पचतिभूतलेव सति कटे देशे तस्याधुपपद्यते। उक्तं वा आपदीये कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्व्यक्रियाम् उपकुर्वन्क्रियासिद्धेश्च
विकरणां समतम् एतच्च विविधम्। औपश्लेषिकं वैषयिकमभिप्रायकं च। कटे देशे। गुणैव सति मोक्षे रक्ष्यति तिलेषु तैलमिति एतच्च सं
हितामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अबधिः पंचमर्थः अपादाने पंचमी तच्च भ्रवमणये पादानमिति सूत्रादप्योविश्लेषस्तत्र न कक्रियात्वाव
धिभूतमपादानमित्यर्थकारवधिभूतमिति भावः। उक्तं वा आपदीये अपाये यदुदासीनं चलन्वापदिवा चलम् भ्रवमेवातदावेशात्तदपादा
नमुच्यते पततो भ्रवसवाश्रयोपस्मादश्वात्पतत्यसौ। तस्याप्यश्वस्य पतने कुप्यादि भ्रवमुच्यते। उभावप्यभ्रवौ मेघौ घृणुमय कर्मके वि

एम०
२५

भागे मविभक्ते तु क्रियेतत्र व्यवस्थिते मेखान्तरक्रियापेक्ष्यमवधिलं एव कुरथ क। मेघयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथगिति अ
स्यार्थः अपाये विश्लेषहेतुक्रियायां उदासीनमनाश्रयः अतदावेशात् क्रियानाश्रयत्वात् सर्वत्र विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सति विशेष
श्रयत्वं फलितम्। इहास्यार्णयततीत्यत्र पार्णस्य तदुरणा यस्य तत्र म धावतोश्चासततीत्यत्राश्रयक्रियाश्रयत्वात् विश्लेषहेतुति कुप्यास
ततोश्चासततीत्यत्राश्रयविश्लेषजनकक्रियाश्रयत्वे पितृविरुद्धमि त्याह यस्मादश्वादिति तद्विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सतीति विशेष
णीयमिति भावः। एवमश्वनिष्ठक्रियानाश्रयत्वात् कुप्यादेरपि भ्रवत्वमित्याह। तस्यापीति। उभयकर्मजविभागस्थले विभागस्येकाद्विश्लेष
जनकक्रियायां नाश्रयत्वाभावात् सरस्य रमेघावयसरतइति न स्यादिसाशङ्क्य समाधने। उभावपीति। मेघान्तरंति। यश्च निश्चलमेघादय
सरद्वितीयमेघस्थले निश्चलमेघस्यापसरमेघमादाय भ्रवत्वं तथात्रापि विभागे कोपि क्रियापेदादेकक्रियामादायापरस्य भ्रवत्वमिति।

के० मू० ने०
२६

मित्येवाहुः इदं च। अनिराकरणात्कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणोसितमोपेराणानुमतिभ्यां च त्वमतेसम्प्रदानमिति वाक्यपदीयात्रिविधम
सूर्यापाध्यं ददातीत्याद्यम। नात्र सूर्यः प्रार्थयते नानुमन्यते न निराकरोति। प्रेरकं विमायगां ददाति अनुमं त उपाध्यापायगां ददाति
अत्र सर्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरेभेदः संसर्गः विभक्तीनाधर्मिवाचकत्वात् धर्ममात्रवाचकत्वात् धर्ममात्रवाचकत्वे कर्मणि द्वितीयेति सूत्र
स्वरसमझापत्तेः कर्मार्थकत्वं द्वितीयेति तथा दर्शनाच्च। द्वितीयाद्यर्थकवहुव्रीहौ प्राप्तेरक इत्योदो धर्मिवाचकतात्वाभावाच्च। सुपां कुमारयोप
योः संख्यानैव तथा तिङ्मिति भाष्येति दिक्। अत्रापि प्रकृत्येव ताभावाच्च विभक्तिवाच्यता किं त्वत्राप्यत्रात्र वाच्यम् तदेव च तादात्म्येनैव
छेदकम्। करणात्तृतीयायाश्च आपोरोपि च च्छम्भाविभागमात्रं वतुषी उद्देश्यत्वात् तत्र मतस्वाकृत्यधिकरणमपि न विरुध्यत इत्यभिप्रेत्याहुः श
क्तिरेवेति वक्ष्यामपीति शेषः शेषेष्वपीति सूत्रात्तस्याः सम्बन्धमात्रं वाच्यम्। कारकव्याप्त्यशक्तिरेवेत्युच्यम् सममीपच्येकारकमध्य

रा०
२६

इतिस्त्वेव शक्तिः कारकमिति पक्षस्य भाष्ये दर्शनात् एवं चेद्वदन्त्यगौर्वासाणां योगे हादूः श्रयां हस्तेन मपारीयत इत्यत्रेव दन्तसम्बन्धी
योगोस्तदभिन्नाश्रयकत्वागानुकूलो ब्राह्मणोद्देश्यकोणे निष्ठविभागजनको गङ्गाधिकरणाको हुस्तकारणो को मन्त्रिषो व्यापार इति
बोधः यथायथम् उक्तप्रकारेण। अत्र मानमुपदर्शयन् प्रकृत्यानातीत्यादौ द्वितीयाया विषयतायां लक्षणेति वक्तुं कुलं वदतो नैपापि
कादीत्यस्याह। सुपां कर्मणि। अप्यंभावः सुपां कर्मादयोऽप्यर्थः संख्याचेव तथा तिङ्म। प्रसिद्धेति यमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति वा
र्तिकतद्वाच्यम्। कर्मदेव च्यतायास्तत्रियमस्य चलाधः तथा हि। स्त्री न समोद्। कर्मणि द्वितीयादिकयोर्ध्ववचने इत्यादेः लस्यति प्रसक्ति
तायेकवचनेत्यादेरेकवाक्यतया कर्मदेस्तत्तद्वाच्यता लभ्यते। तथा तत्रियमश्च द्विविधो लभ्यते द्वितीया कर्मणोपेव तृती
या करणोपेव त्वेवमादिः शब्द नियमः कर्मणि द्वितीयेव करणोत्तरीयेवेत्येवं अर्थनियमश्च। उभयथापि सिद्धनियमविरुद्धं लक्षणादि

वे० म०
२७

कमसाधुत्वप्रयोजकमिति याज्ञेकर्मणि नात्वं देदिति निषेधविषयो भवत्येवेति खेच्छ्यालक्षणापिविभक्तावप्रयोजिके
व। अतएव विभक्तौ न लक्षणे सादृश्याधिकारस्य नाव्यवहार इति दिक् ॥ ॥ इति वैयाकरणभूषणसारे सुवर्णनिर्णयः नामा
र्थानां एकं द्विकं त्रिकं चतुर्धं पञ्चकं तथा नामार्थ इति सर्वमीपक्षाः शास्त्रे निरूपिताः एकं जातिः लाघवेन तस्यास्ववाच्यत्वे वि
त्तात अनेक्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवता न च अक्तीनामपि प्रत्येकमेकत्वादिनिगमना विरहः। एवं हि एकस्यामेव व्यक्तौ शक्त्यभ्युपगमे अस्त
नोरलक्षणायां स्वसमवेताश्रयत्वं संसर्ग इति गौरवम्। जात्या तु सहाश्रयत्वं मेव संसर्ग इति लाघवम् किंच विशिष्टवाच्यत्वमपेक्ष्य ना
गृहीतविशेषणान्याया जातिरेव वाचेति युक्तम्। व्यक्तिबोधस्तु लक्षणाया एव च तत्र विभक्त्यर्थान्वयोपपद्यत इति दिक् यद्वा के
वल व्यक्तिपक्षे एवाणग्रहणस्यैकशेषस्य चारम्भेण तस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात् युक्तञ्चेतत्। यवदोरेण व्यक्तेवेव तद्गुणानां संबंधि

राम
२७

तावच्छेदकस्य जातेरैकाच्छक्तिरेवेति गौरवमपि। नैवैवं घटत्वमपि वाच्यस्याच्छक्ततावच्छेदकत्वान्वाचना गृहीत
विशेषणान्यायान् देववाच्यमस्ति तिरस्कृतम्। अकारणत्वेपि कारणतावच्छेदकत्ववदलक्ष्यत्वेपि लक्ष्यतावच्छेदकत्वमन्यापि
सम्भवात् उक्तं च आत्मनेपि हि भावानामेकं कृतोपलक्षणम्। शब्दः सुकरसंबन्धो न च व्यभिचरिष्यतीति उक्तं तत्कृतत्वात् कतिपयार्थ
कस्य इत्येव न पदार्थ इति भाष्याद्विशिष्टवाच्यम् सकमित्यस्य चापमभिप्रायः शक्तित्वात् न विषयतया वच्छेदिका जातिरेव तथा च घटत्वविशिष्ट
बोधघटत्वांशेऽप्यपकारकघटत्वशक्तित्वात् नैवेतुतेति। कार्यकारणभाव इत्यादि प्रपञ्चितं भूषणं तदेतदभिप्रायः द्विकमिति जातिव्य
क्तौ इत्यर्थः त्रिकमिति जातिव्यक्तिलिङ्गानीत्यर्थः सत्त्व रजस्तमोगुणानां साम्यावस्थानपुंसकत्वम् आधिक्यपुंसत्वम् अपवयः स्त्रीत्वमस्त
दनिर्णयतश्चात्र तमेव विरुद्धधर्ममादाय तदादिशब्दाभिद्युतेः केषां चिदेकलिङ्गत्वव्यवहारस्तस्मान्नानुपूर्वी कत्वेन शब्दानामभेदो

वे० भू०
२८

पात। एवञ्च परार्थपदे पुंस्त्वमेव। व्यक्तिपदे स्त्रीत्वे मेव। वस्तुपदे न पुंसकत्वमेवेति। सर्वत्रैवायं परार्थः इयं व्यक्तिः इदं वस्त्विति व्यव-
हारः सारस्तदीतमिति चेत्तदप्युच्यते। तच्च लिंगमर्थपरिच्छेदकत्वेनान्वेतीति नवव्यक्त्यादिशब्दोक्तलिङ्गस्यैव पश्चादिशब्दस्योक्तस्यापि
साधारणपदं कर्म। व्यक्तिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन तथा सम्भवेऽपि पशुशब्दस्य नित्यपुंल्लिङ्गत्वे प्रमाणाभावात्। पश्चानपायुं गृह्यचर-
नम्। पश्वेन भ्योपपत्तागवे दद्यादिवेदे दर्शनाच्च। मीमांसायां चतुर्थे पशुना यजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोर्विवक्षितत्वाच्चात्रानेकपशुभिः पशु-
स्त्रिपावायाग इति प्रतिपादितत्वाच्च। वस्तुतस्तु विशेषविध्यमोवेऽप्रत्ययानाम्। पुंस्त्वस्याकारे निर्णीतत्वादेरभाष्येऽपि जसा
दिषु कृत्स्नसिवाचनमिति। नाभावाभावात्सुक्तेः पशुशब्दस्य नित्यपुंस्त्वनिर्णयान्न पथो व्यक्तिशब्दस्यैव पश्चात्पशुनेत्यप्रयोगात्तत्र
पि पशुशब्दमात्रमनिर्णीतलिंगमस्ति तत्रापि कृत्वा गोवामात्रवर्णादिति न्यायेनैव निर्णयः मंत्रवर्णो हि कृत्वा गस्य वपायामेव स इति श्रू-

राम०
२८

यते। तत्र कृत्वा गस्येति कृत्वाणामसम्भावितमिति भवति ततः पुंस्त्वनिर्णय इति विस्तरेण प्रपञ्चितं भूषणो। चतुर्थे। संख्या सहितं त्रि-
कमित्यर्थः। पंचकंकारक सहितं चतुष्कमित्यर्थः। भन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तद्वाच्यम् तत एव लिंगादीनामुपस्थितौ प्रा-
कृतिवाच्यत्वे मानाभावाच्चेति चेत्सत्यम्। प्रत्ययवर्जिते दधिपश्यत्यादौ प्रत्ययमजानंतोपि बोधात्प्रकृतेरेव वाचकत्वं कल्प्यते
लिंगानुशासनस्य प्रकृतेरेव दर्शनाच्चेति। अत एवेषु पक्षेषु न निर्वन्धः प्रत्ययस्यैव वाचकताया युक्तत्वात्। धातिकावाचिकावा-
स्युर्हिवादीनां विभक्त्युद्दिवाक्यपदीषेपि पक्षद्वयस्य युक्त्या दनात्। शास्त्रे इति बहुषु स्येतेषु युक्त्या दनं यजपितुं म् प्राधान्येन
सरूपसंज्ञादौ व्यक्रम २६ शब्दावच्छादबोधभासेते। न सोऽस्ति प्रत्ययोलोकेयः। शब्दानुगमादते अतु विदुमिव स्ताने सर्वशब्दे
नभासत इत्याद्यानुभविकोक्तेः। विष्णुमुच्चारयेत्यादावर्थोच्चारणसम्भवेन विना शब्दविषयं शब्दबोधासंगतिश्च्युतिरपि प्रातिप-

वे० ५०
२६

दिकार्थः नच लक्षणाया निर्वहः । निरुद्धलक्षणायाः शङ्कानतिरेकात् । जवगउदशमुच्चारयेत्यादौ शङ्काग्रहेण शङ्कसम्बन्धस्य लक्षणाया अग्रहश्च । अज्ञाताया अहेतुस्तुपयोगात् गंगा मुच्चारयेत्यादिभाषाशङ्कानामनुकरणो साधुतासम्प्रतिपत्तेस्तेषां शङ्काभावेन परनेपलक्षणाया असम्भवाच्चेत्यभिप्रेत्य षोडशपि क्वचित्प्रातिपदिकार्थ इत्याह । शङ्कोपि यदि भेदेन विवक्षास्पन्नदातृत्वा नोवेच्छेत्तादिभिः सिद्धोपसावर्थेव भासते । यद्यनुकार्यानुकरणायोर्भेदविवक्षातदा शङ्कोपि प्रातिपदिकार्थः । पदितुर्भेदविवक्षातदा शङ्कादिभिस्तु स्थितोपि अर्थवद्भासते अपि हेतौ उपस्थितत्वाभासत इत्यर्थः । अयं भावः अनुकार्यानुकरणायोर्भेदे तु कार्यस्य पदादनुपस्थितत्वा तस्मिन्नेव शङ्किते स्थेया । अभेदे प्रत्यक्षे विषयस्य हेतुत्वात्स्य प्रत्यक्षरूपं पदजन्योपस्थितिमाह यथा ह्येव विषयतोपपत्तिरिति यद्यप्यतिप्रसङ्गवारणाय ह निजन्यपदोपस्थितिरुद्देशस्तथाप्यत्र श्रयतया ह निजन्यस्य

राम०
२६

सत्त्वान्नानुपपत्तिः निरूपकताश्रयतास्य तस्मिन्नेव नृतिमत एव शाब्दबोधविषयत्वं कल्प्यत इत्यनवद्यम् । संबंधस्योभयनिःपत्त्यास्यदार्थस्येव तद्बोधकत्वेन स्वस्याज्ञानसंभवाच्चेति उक्तं च वाक्यपदीयैः । ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वैतशक्तीतेजसो यथा तथैव सर्वशङ्कानामेतेष्वप्यवस्थिते इति विषयत्वमनादृत्य शङ्कैव नार्थः प्रकाशपद इति चेति २६ प्रसंगादनुकार्यानुकरणायोर्भेदपक्षे साधकमाह । अत्रैव गवित्याह भूतनायामिति दृशम् । नप्रातिपदिकं नापि पदं साधुतु तत्स्येतम गवित्येव माह भूतनायामित्येवमायदयोपेतोनुकरणाद्यश्रुत्यानुकार्यान्निमित्तमत्र तस्मिन्नामर्थवत्त्वाद्यभावादर्थविदधातुरित्याद्यप्रवृत्तौ न पदत्वेन वा प्रातिपदिकत्वश्रयवसाधुत्वमित्युपपद्यते । अन्यथा प्रत्ययः परश्च अपदं नपुञ्जीतेति निषेधादिलेखनादसाधुतापत्तिरित्यर्थः ॥ इति श्रीभूषणशारेणामार्थनिर्णयः ॥ ॥ समासान्विभजते सुपां सुपातिडानाम्नाधातुनाथतिउंतिडा सुवतेनेति विज्ञेयः समा

वे. भू.
३०

सः षड्विधो बुधैः सुपांसुपा। परद्वयमपि सुवंतं राजपुरसुइत्यादि सुपांतिरा पूर्वपदं सुवंतं उत्तरपदं तिङं ते पर्यभूषत अनुचलत
गतिमतो दनवतातिरापिसमास इति वार्त्तिकतः समासः। सुपां नाम्ना। कुंभकर इत्यादि। उपपदमिति तिङितिसमासः सच गतिकारकोप
पदानोक्तः समासवचने प्राक् सुवत्येति परिभाषणा भवति सुवत्यनेः पाक् अत्रोत्तरपदे सुवत्येतेः प्रागित्यर्थः अमथावर्मनीती
त्यौहो नलोपानापतेः सुपां धातुना उत्तरपदं धातुमात्रेण सुपतिङं कटप्रः आपतेस्तः किञ्चिन्प्रक्षयतस्तु करमुजुग्रीणां दीर्घश्चेति
वार्त्तिकतः तिङातिरा पिबत स्वादता पचत भुजता। आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्वे इति मयूरव्यंसकाद्येतेर्गणसञ्ज्ञा तिरां सु
वंतेन पूर्वपदं तिङं तमुत्तरपदं सुवंतं जहिस्रवः जहिकर्मणा वहुलमाभीक्ष्णोक्तौ रंवाभिदधातीति मयूरव्यंसकाद्येतेर्गणसञ्ज्ञा
त अयं षड्विधोपिसमासः सहसुपेत्यत्र योगविभागेन माष्येत्युत्पादितः स्पष्टः शब्दकोस्तमादौ २० स्वयं भाष्यादिसिद्धं तमे

सम
३०

सुत्याद्युप्राचीनैवेया करणो विभागस्या व्याप्यति व्याप्यादिभिः सलक्षणास्य प्रापिकत्वं दर्शयति समासस्तु चतुर्देति प्रापो वाद
सुथापरः योयं पूर्वपरार्थादिप्राधान्यविषयः सच भोतपूर्व्यास्तोपिरेखागवयादिवदास्थितः चतुर्देति अयपीभावतत्पुरुषबहु
व्रीहिद्वंद्वमेदात अपेप्रायोवादः मत्पूर्वः दम्भः कारम् आयातस्तः वागर्थी विवेत्याद्यसंग्रहात् तथा पूर्वपदार्थप्रधानोऽय
पीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः उभयपदार्थप्रधानो द्वंद्वः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरित्यादिलेखणापि प्रापिकं
उत्तरगंगा। सूपप्रति। अर्द्धपिप्पली द्विधाः शशकुशपलाशमित्यादौ परस्परविचारात् तथा हि उत्तरगंगामित्ययपीभा
वे पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादव्याप्तिः अन्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिः अन्यपदार्थे च संज्ञापामितिसमासः स
पप्रतीत्ययपीभावेऽप्युत्तरपदार्थप्राधान्यात्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरयपीभावाव्याप्तिश्च। सुप्रतिनामात्रार्थे इति समासः अर्द्धपि

वे० भ०
३१

प्लीतितसुरेपर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावातिव्याप्तिसुरक्षायाप्रिश्र। अर्द्धनपुंसकमितिसमासः सवंपूर्वकाय
इत्यारौदृश्यं। द्वितीयातिवह्वीहो उभयपदार्थप्राधान्याद्द्वितीयातिवह्वीत्युच्यते। अत्राकुशपलाशमित्यादिहो
इसमाहारान्यपदार्थप्राधान्याद्द्वितीयातिवह्वीत्युच्यते। अत्रादिहोऽतिभावः सिद्धांतैवव्ययीभावाधिकारपरितमव्ययीभा
वत्वमित्यादिदृष्टं। असंभवश्चैषामित्याह। भौतपूर्वादितादिरेखागवपादिनिष्ठलंगूलोदीर्घास्तवपश्चलक्षणात्ववेदेतेषाम
पिनसमासलक्षणात्वबोधकतातुतद्देवस्यादितिभावेः २६ ननुपूर्वपदार्थप्राधान्यादिसमासिसुबवं तथाहिसमर्थः पदवि
धिरितिसंबन्धाप्यकारैरेनेकधोक्तैषपिपक्षेन नहत्त्वार्थजहत्त्वार्थपक्षेपरेकार्थीभावव्यपेक्षानूपयोः। पर्ववसानंलभ्यते त
त्राजहत्त्वार्थपक्षे उक्तव्यवस्थानासम्भवतीत्याशंकांमनसिकत्वाद् नहत्त्वार्थजहत्त्वार्थेदेवतीतेपुनस्त्रिधाभिदः संस

राम०
३१

गोउभयंवेतिवाच्यमवस्थितेः जहतिपदानिस्वार्थयस्यासाजहत्त्वार्थी परेवर्गवह्वीहोपदानामानर्थक्यमित्यर्थः अयंभा
वः समासशक्तौवराजसंबन्धिविशिष्टपुरुषमानसंभवेनराजपुरुषपदयोरपिपुनस्तद्वोधकत्वंकल्प्यं। इषमयाचक्षुदि
परेषुवृषादिपदानामिव। अन्यथा राजपदेनविग्रहवाच्यदेवराजः स्वातंत्र्येणान्वयसत्त्वाद्दृश्यंराजः पुरुषइत्यनेवञ्च
दृश्यराजस्यइत्यस्याप्यपत्तेरिति अजहतिदिति नजहतिपदानिस्वार्थयस्यासाअजहत्त्वार्थी अपमभिप्रायः राजपुरुषा
दिसमासादौनातिरिक्ताशक्तिः कल्पकाभावात् क्लृप्तशक्तिकरा। जादिपदोदेवार्थीपस्थितिसंभवेतत्कल्पनस्यैववप्राहत
त्वाच्च क्लृप्तशक्तित्वागोप्यमामाणिकः कल्पेत तथाचाकाक्षादिवशात्क्लृप्तशक्तौवविशिष्टार्थबोधः अयमेवव्यपेक्षा
पक्षोमतंतोराभाष्यकारैरुक्तः नचावमतेसमासकइत्येतिविशेषणान्वयापत्तिः सविशेषणानांरहितनहत्त्वविविशेष

वे. भ. ०
३२

गायोगोनेतिवार्तिकात् तथाचैतन्मतवादिनांपूर्वात्तरपरार्थसत्त्वात्पूर्वपरार्थप्रधानइत्यादिबवस्थायैसंपादितिभावः
प्रसंगादुक्तिभेदमपि निरूपयति ते पुनरिति हे अपि वृत्तिविधेवात्मनैविध्यात् वाच्यमेवाह भेदइत्यादिभेदत्रयोभावाः
तथाच राजपुरुषइत्यादौ अज्ञकीयभिन्नइति बोधः अस्यावाच्यत्वे राजपुरुषः सुंदरइति वदन् राजपुरुषो देवदत्तस्यैवपि स्यात्
वाच्यत्वे तद्विरोधान्नैव प्रयोग इति भावः एजसंबंधवानित्येव शाब्दबोधमानं भेदस्तत्कालमुपतिष्ठते इत्याशयेनाह संस
र्गइति विनिगमनाविरहं अस्वामिके धिराजपुरुषइत्यादिप्रयोगापत्तिरमरसिंहलो मयं वाच्यमित्याह उभयं वेति तथाच राज
जकीयभिन्ना राजसंबंधवांश्चापमिति बोधः ३० अयेक्षावादस्यैव मुक्तिमा अविहृत्त्वान्न भूलकः पूर्वपरार्थप्रधानइत्या
द्यत्सर्गोप्युक्तः किंतु रेखागवयादिभ्यामेवोत्सर्गोपि पां परैरेव बोधकइत्याशयेन समाधत्ते ॥ ॥ समासे खलु भिन्नैव शक्तिः

राम०
३२

तरेतस्यो गनिकांतमुक्तपूर्णमिश्रसंघातविकारमुच्चतलोपोवीणाघर्थो वाचनिको वाच्यइत्यतिगौरवं स्यादिति दूषणं तद
चकार इति विधेयो यवहु। युसनिभंजनं कर्तव्यं तेन्यापुसिंहं ब्रह्माकंती इति स्थितिः अदिना घनश्यामः हंसगमने स्यादिति दूषणं
पूर्वोक्तो नां च संप्रहः दूषणं तस्माद्वदन् युसति संजनमिति शयमाशयः किन्नगुरित्यत्र स्वाभ्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धान्वतत्तलदा
गामप्रोदकोपामरतिपातदसंभावात् प्राप्ति कर्तृभिन्नमुदकमिसादिबोधो नरंतत्संबंधिग्रामलक्षणाया मप्युदककर्तृकप्राप्तिकर्म
ग्रामइत्यर्थात्ताभावात्। माप्रेति न प्रत्ययस्यैव कर्तृकस्य कर्मणिलक्षणातिचेत्समानाधिकरणाप्रातिपरि कार्ययोरेव न्वयमुत्त
नेरुकाभिन्नं प्राप्ति कर्मति स्यात् अस्यासमानाधिकरणाप्रातिपरि कार्ययोरेव न्वयमुत्त निभंगापत्तेः प्राप्ति कर्तृकस्यैव तया कर्तृक
तासंबंधे न भेदेनोदकस्य तत्रान्वयासंभवाच्च अस्यादेव दत्तः पच्यतइत्यत्र कर्तृतासंबंधे न देवदत्तस्यान्यसंभवेनान्वयापत्तेः अथोद

वे० भू
३६

कभिन्नकर्तृकाप्रामिरिति बोधोत्तरं तत्संबंधिमासौ लक्ष्यत इति चेन्न प्रोक्तो धर्तृत्वार्थतया कार्यकर्तृविशेष्यताया असंभवात् प्रक
तिमत्ययोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति युसन्नेः प्राप्तपदे प्रोक्ते विशेष्टत्वेन तस्यास्य नामार्थत्वेनोदकेन सममभेदात् न्यापनेश्च
एवमद्वयः उपहृतपशुः उद्धतौ दत्ता बहुपाचिके सारावपि दृष्टव्यं। अत्र हि स्थकर्मकवहनकर्त्री पशुकर्मको पहरणो देव्यः ओदन
कर्मको दुराणावधिः बहुपाककर्तृधिकरणमिति बोधाभ्युपगमात् अतिरिक्तज्ञापि घटत्वविशिष्टे घटपदस्यैवोदककर्तृकप्रा
प्तिकर्मत्वविशिष्टे प्रोक्तोदक इत्यादिसमुदायशक्तौ वनिर्वाह इति भावः ३२ साधकांतरमाह अथ पशुवद्विहोयुसन्त्यंतरकल्याणा
प्रत्यागश्चास्तितवत किं शक्तिं न कलयेः अयं भावः चित्रगुरिसादिषु चित्रगोस्वाम्यादिप्रतीतिर्न विना शक्तिमुत्पद्यते। न च तत्र
साहिनचित्रपदे चित्रस्वामिगौरिति बोधापत्तेः नापि गोपदे गोः स्वामी चित्र इत्यन्वयबोधापत्तेः चित्रादिमात्रस्य लक्ष्ये

तत्र गवादेरन्वयायोगात्। न च चित्राभिन्ना गौरिति शक्त्युपस्थाप्यं
अं गोपदस्य चित्रपदस्य वा विनिगमाना विरहेण लक्ष्यकत्वासंभवात् तत्र गोपदे
प्रोक्तः कृतविश्वरूपा घणप्यर्थवद्विहोयुसन्त्यंतरकल्याणा
क्षोणितिनैवापि कोक्तं पुनं बोधावतिप्रसंगात् न च परस्परतात्पर्यमाह कत्वादेकस्यैव कदाचिद्विहोयुसन्त्यंतरकल्याणा
एवमपि विनिगमना विरहतादवस्थेन लक्षणाया असंभवापत्तेः न चैवमपदे एव सा प्रत्ययार्थान्वयात् तत्र
तपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वमुत्प्रेरिति वाच्यं एवं हि बहुव्रीह्यसंभवापत्तेः अनेकमन्यपदार्थद्वयेन नैकसुब
प्रतिपादकत्वेन द्विधानात् किंच एव सति घटादिपदेपि चरमवर्णा एव वाचकता कल्याणा स्यात् पूर्वपूर्ववर्णा

बे० भू०
३५

कलेनोपयोगसम्भवात् एवं च सति चरमवर्गमात्रश्रवणो र्यबोधापत्तिरिति चेद्वा एतदप्रसङ्गमात्रश्रवणादर्थप्रत्यय
न्यत्रविस्तरः एवं च अपरार्थवद्ब्रवीत्युक्त्यन्तरकल्पना उक्तश्रुतेः अगत्याज्ञातं तत्कल्पनाः कृत्यागः कृत्यागः
नित्यस्याश्रुतवास्तितत्सर्वत्रसमासेऽत्रिनकल्पेति वाकार्यः यन्मुख्येष्टावादिनो नैवाधिकमीमांसका
जपुष्पदत्त्यादौ जपदोदेः संबंधिलक्षणाद्यैव राजसंबन्धमित्रः पुरुषइति बोधोपपत्तेः अतएव राजः परार्थे कृत्यागः
सादिविशेषणान्वयाः न बाधनस्योक्तिर्विषेष्टां विगौरयत्सादाविवादिप्रयोगापत्तिः उक्तार्थतया उक्तकाला
विभक्तिरिति सत्त्वावश्यकत्वं लक्षणापराजसंबन्धमित्रइति बोधोपपत्तिः समासस्य राजसं
प्रयोगानियमसंभवात् नापि पंचजपदप्रतिबन्दी शक्ति साधिका तत्रावयवार्था

रमेवानुशासनमिति वाच्यं। अर्थवत्सत्वेनाविशिष्टस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विभक्तिः नरमेव विभक्त्या नुरासनात् अथ प्रकृतित्वात्
पार्थविभक्त्या न्वयइत्येव कल्पतइति चेत्तर्हि पंचजमानयदंति न पश्यन् शूलिनं पूजयेत्त्यादौ पंचजदण्डशूलेष्वनपनदर्थन पूजनादेर
न्वयप्रसङ्गः अथ नानापेक्षत्रघरेणानयनान्वयापेक्षानवदण्डादीनां विशेषणतया नतत्रानयनाद्यन्वयः धाकात्रीलः धर्मात्सुखी
इत्यादौ पाकधर्मादिजन्यतायान्पुष्पादावनन्वयप्रसङ्गात् पुष्पप्रकृत्यर्थत्वं तज्जन्यज्ञानविषयत्वमात्रं तच्चाविरुद्धमिति तत्र घटं पश्ये
त्यत्र घटपदात्मकोपेनोपस्थिताकाशवारणापहत्या प्रकृत्यर्थत्वस्यान्वयकत्वात् अथ प्रत्ययमात्रनिर्णयजन्मोपस्थिति विशेष्यत्वं
प्रकृत्यर्थत्वमिति चेन्न गामानयति क्लेशो दण्डेनेत्यत्र क्लेशतृतीयार्थान्वयप्रसङ्गात् अथ समसमानयदार्थगतस्यार्थबोधकत्वं स
मासोत्तरविभक्तिः कल्पतइति चेन्न अकृतकल्पनां कृत्यमुपनित्यागं वापेक्ष्य समुदायशक्तिकल्पनेत्येवमुक्तत्वादिति दिक् अपि च सा

वे० भ०
३९

मासेविशिष्टशक्तस्वीकोरराजपुरुषश्चिन्तुनीलोत्पलमित्यौदौसर्वज्ञानन्वयप्रसङ्गः राजपदोदः संबंधिनिलक्षणापामपितेन्दुलः
पचतीत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गगततेन्दुलोदः पाकान्वयवागापप्रातिपदिकार्थप्रकाशकबोधप्रतिविभक्तिजयोपस्थितेर्हेतुताया आव
श्यकत्वात्पुरुषोदस्तथात्वाभावात् ततेन्दुलः शुभ्रः स्यादौ न प्रातिपदिकार्थ इत्यमर्येततेन्दुलोदस्तस्यचमुक्तेः श्रमेदेतेवान्वयः शुभ्रगते
उलेनेत्यादौ च विशेषणविभक्तिरमेदार्थापार्ष्टिको बान्वय इति नातिप्रसंगः तथाच समासे परस्परमन्वयासंभवादावस्मिन् कैवसमुदा
यस्य तादृशविशिष्टार्थशक्तिं किंच राजपुरुष इत्योदः संबंधिनिसंबंधे बालक्षणा नाद्यः राजः पुरुष इति विवरणाविरोधात् समास
समानार्थकत्वात्कस्मै विग्रहत्वात् अन्यथा तस्माच्छ्रुतिनिर्णयो न स्यात् नान्यः राजसंबंधरूपः पुरुष इति बोधप्रसंगात् किरद्विविभ
क्तिरहितप्रातिपदिकार्थो रमेदान्वयमुत्पत्तिरिति प्रपंचितं वैयाकरणाभूषणोऽतएवषट्कर्तुः प्रथममस्यद्वयवनमक्ष्यमुदित्य

हाम०
३३

पेतिषादानां वस्यपत्तौ निषादस्वामिके पुराणोत्तरे चेत्येवं सर्वत्र शक्तत्वात् नानार्थत्वं नानार्थतात्पर्यादिरेषावगतिरिति न्या
येतत्तत्कल्पनायां परद्वय न पूर्वोपस्थितार्थसंज्ञोपस्थित्यादिलाघवान्तकल्प्यत इति परेषामपि सति तात्पर्ययुषी प्रवेशयेति
ब्रह्मक्षणाया दुर्गारत्वात् तात्पर्यमेव कल्पकोराववशिष्यत इति दिक् इतिवैयाकरणा मूषणसारे समासशक्तिनिर्द्देशां शक्ति
प्रसंगात्तस्याः स्वस्यमाह इन्द्रियाणां स्वविषये च नारियोग्यतापथा अनादिरर्थः शब्दानां संवेद्योप्यता तथा इन्द्रियाणां वस्तुयदी
नां स्वविषयेषु वाक्षुषेषु घटादिषु यथानारियोग्यता तदीयवाक्षुषादिकाराणां तथा शब्दानामपि अर्थैः सह तद्बोधकारणानेव यो
ग्यतासैव शक्तिरित्यर्थः ननु नबोधकारणत्वमा नादिभूतशक्तिः आधुनिकदेवदत्तादिपदे तदभावात् अन्यथापि त्रादिसंकेताज्ञानेन
न्ययबोधप्रसंगः लक्षणाकातिन्यामेश्चेति संकेतज्ञानमपि हेतुर्वाच्यं तथाचावश्यकत्वात् स एव शक्तिरस्तस्यैव शक्तिकेपि त्रोद्गर्गोद्गो

वेद्यस्येति चेत् श्रवोच्यते संकेतो न स्वस्वरूपो हेतुः अगदीतशक्तिकार्यबोधप्रसंगात् नापि सामान्यतो ज्ञातः प्रमेयत्वादिना त
 द्ज्ञानेपि बोधप्रसंगात् नापि संकेतत्वेन तद्ज्ञानं हेतुः गवादिपदेष्टी श्रवदेः संकेतत्वेन तद्ज्ञानशून्यो नालौकिकमीमांसकादीनां त
 त्तरथबोधजनकत्वग्रहवतामेव बोधेन व्यभिचारत न चार्थधीजनकता वच्छेदकत्वेन तद्ज्ञानं हेतुः ततोपि लाघवेनार्थधीजनकत्वे
 नैवे हेतुताया मस्मत्पक्षसिद्धेः तच्चाध्वनिकदेवरतो दो संकेतज्ञानोदव बोधेनाप्यव्यभिचारत तच्चापीदं पक्षेन मर्थबोधपत्तितीका
 ग्रहपदे तदर्थबोधकत्वावगाहेन व्यभिचारभावात् अस्वातंत्र्येण बोधकर्ता ज्ञानकारणताया अन्यथा निदंतद्दीजनकमिति सिद्धा
 नतोऽस्माच्छ्रद्दपमर्थो बुद्धेनेनेति ज्ञानतलद्द्रष्टापत्तेरिति वाच्यं निदंतद्दीजनकमिति ग्रहवतो वाधेन परेपरग्रहं ज्ञानतोपि न द्रष्टा
 संभवात् अन्यथा धाति तापनेरिति इंदुवार्थधीजनकत्वं पिवादि संकेतज्ञानाद्द्रष्टेः अतस्तद्ज्ञानात्पूर्ववत् नापि लाघुगोको

राम०
 ३८

हेतुपत्तिरीत्याह शक्तिग्राहकत्ववहास्यमुख्यलक्ष्यसाधारणत्वात् किंच प्रत्यक्षादिजन्योपस्थितिः शब्दोच्चारणत्वात् शब्दो
 धंप्रतिशक्तिजन्योपस्थितेर्लक्षणाजन्योपस्थितेश्च कारणत्वं वाच्यं तथा च कार्यकारणभावव्युत्पत्त्यनेनैव स्यात् अस्माकं पतः
 शक्तिजन्योपस्थितिर्वैतन्यहेतुनेति लाघवं अपि च लक्षणाद्विस्तीकोरकार्यकारणभावसंप्रत्येकं व्यभिचारः शक्तिजन्योपस्थितं
 विनापि लक्षणाजन्योपस्थितिः ग्राह्योधात् न वाच्यवहितो नरत्वसंबंधेन तदुपस्थितिमत्वं कार्यता वच्छेदकतदुपस्थितिर्वैचका
 वच्छेदकं अतंतकार्यकारणभावप्रसंगात् किंच पदार्थोपस्थितिप्रत्यपिशक्तिज्ञानत्वेन लक्षणाज्ञानत्वेन च हेतुतेति व्यभिचा
 रभावेदुष्टव्यं त्वेदंपदमेतदर्थबोधकमिति शक्तिज्ञानकार्यकारणभावव्युत्पत्त्यनेपि पदतदर्थमिदं नानेककार्यकारणभा
 वमिति तं पास्यं व्यभिचारकारणाद्याव्यवहितो नालवधिरित्वेन सुतरामिति वाच्यं शक्तिज्ञानानुग्राहेन तत्त

॥ रामाभावात्तस्यस्यतवापि साम्यात् । लक्षणाकार्यकारणभावकल्पनागौरवं परंतवातिरिच्यते अथ
 स्यादित्वेनैव शब्दबोधे हेतुता इति ज्ञानेन न च पदार्थोपस्थितिकारणते सेवमपावाच्यमिति चेन्न शक्ति लक्षणा न्यतर
 बोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलपदपदार्थसंबंधत्वस्य बाह्यत्वस्य कारणता न वच्छेदकत्वात् शक्तित्वमेष क्षयगौरवात्
 शब्दबोधहेतुता वच्छेदकस्य पदार्थोपस्थिति इति हेतुता न तद्यदितकार्यकारणभावग्रहस्यासंभवात् अयमपि शक्ति ज्ञानेन
 नैव हेतुता शक्तिसंबंध नूपलक्षणाणां शक्तेरपि प्रवेशादिति चेन्न शक्ति ज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावसमानविषयत्वस्या
 दृष्टान्तत्वात् अथवा गंगातीरयोः संबंधाग्रहणे तो गंगा पदार्थं ज्ञाने तोपि गंगायां घोष इति वा कातीरवो धमसंगः शक्ति ज्ञानस्य हे
 तो गंगा न अपि चरमानयेति च वा के हस्ति नं च स्मरतो घट पदार्थे भ्यो घटादेः गजादस्ति पकस्य च समूहत्वं न स्मरणावतो घटानयनं

राम-
 ४०

मतेपि सत्तात्रविषयिण्यास्तस्याबाधाभावात् । शक्तेः पदार्थपदविशेषघटिताया भ्रमा संभवाच्चेति उक्तं च वाक्यपरीये पारं
 पर्वीदृष्टं च विगुणोपमिधातुषु प्रसिद्धिमागता येन तेषां साधकावकः देवी वाग्व्यवकीर्तो यमशक्तेरभिधातुभिः अनिस
 दर्शनात् तस्मिन् वादे बुद्धिविपर्यय इति । अवाचकः अवोधकः बुद्धिविपर्ययः एते सववाचकानामेति विपर्यय इत्यर्थः किंच वि
 निगमनाविरहाद्वा पायापि शक्तिः न च तासां नानात्वोपः संस्कृतवत्सु ग्राह्यभाषायाः सर्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं विनिगमनाविर
 त्तत्वात् किंचानुपूर्वोपदेः वच्छेदिका सा च पर्वीयेष्विष्यभाषाया मप्येवेति कस्तपोर्विशेष इति भाष्यसूरिभिः तथा च संस्कृत
 शक्त्या सवत्तवपर्वीयतया भाषाशब्दानां गणनापत्तिः साधूनमिव कोशो विभागाभिधानात् न चैवं साधकता तेषां सादि
 पदति एता जननबोधनाय साधकता साधकमिर्भाषितव्यमिति विधिः पापजननबोधनाय साधूनिति निषेधः तथा

तत्रैतामेति भाष्यस्येति तथा च नञ्चैमहा भाष्यं निवृत्तपदार्थक इति निवृत्ते पदार्थोपस्यनपुमकेभावेनः च
 इत्यर्थः अतु निवृत्तः पदार्थोपस्मिन्नित्यर्थः सादृश्यादिना अभ्यासे पितत्रास्त्राणां क्षत्रियादयोऽप्युपस्यति के पदः त
 नोपे पितत्रास्त्राणामप्यक्षत्रियादेन जवाप्यत्वात् अन्यथा सादृश्यादेरपि वाच्यतापत्तेः पक्षः तस्यादृश्यमभावश्च तदस्य त्वे तदस्य
 ता। अपाशस्येति रोधाश्च न जथाः षट्प्रकीर्तिता इति पठित्वा अत्रास्त्राणां अपायं अनश्वः अतदराकन्या अपशवावा अन्ये गो
 अन्ये च अश्वमर्दस्य रहरंति तनु आर्यिकार्यमभिप्रेत्येति स्पष्टमन्यत्र विशेषणमिदं प्रतियोगिनीति शेषः तथा चा सर्वपदे सर्वना
 मसंज्ञा भवेत्तस्य पदार्थे सेवतेनेकपासन्नतां तापोत्पादयेकशब्दार्थप्राधान्यादेकवचनियमः अत्रास्त्राणां इत्याद्युत्तरप
 दार्थक्या गानतुस्तत्त्वा अलंभवति अनहंमवाप्तीत्यादौ पुरुषवचनादिव्यवस्थाचोपपद्यते। अन्यथा त्वदभावो मदभाव इति व

पतेः नोपसर्गार्थः तथा सत्यमकृत्यर्थतया तत्राख्यातार्थाननूपापतेः प्रत्ययानामकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वयुक्तः अनुगच्छतीत्यादावनुमवादिमत्यप्यपतेः नविशिष्टार्थः गोरवात् तथा च धातोरेव विद्यमानत्वादिवचकस्याल्लक्षणोपसर्गस्तात्पर्यग्राहक इत्यस्तु तथा च तात्पर्यग्राहकत्वमेव धातुकत्वं तच्चादिष्वपितुल्यं चेन्नमिदमेतदुपपत्तीत्यादौ सादृश्यविशिष्टे चेन्नपरं लाक्षणिकेदं वश इत्यात्पर्यग्राहक इत्यस्य सुवचत्वादिति स्वयं युक्तं तत्रमाह । उपास्येते इति । अत्र उपासना किमुपसर्गार्थः विशिष्टस्तुमात्रस्य वा ताद्यः तथा चेति स्वार्थफलवधिकारेण व्यापारवाचकत्वं तस्य कर्मकत्वस्यासंभोतोरुपासना रूपफलवाचकत्वाभावादनोपपत्तेस्ततः कर्मणालङ्कारो न स्यात् । न द्वितीयः गोरवात् तृतीयेत्यागतं धातुकत्वं । तात्पर्यग्राहकत्वलाभादिति भावः दृश्यते इत्यत्र कर्मणीति शेषः ४० तच्चादिष्वपितुल्यमिव्याह तथा न्यत्र निपातेऽपिलकारः कर्मवाचकः १ विशेषणायोपागोपिग्रादिवच्चा

वे० म
४५

दिके समः अन्यत्र साक्षात्क्रियते अलंक्रियते कृतीकृत्यते शिवरत्यादौ अत्रापि धातोस्तत्रार्थे कर्मणि लकारसि अर्थे तन् दर्शनाच्च
चकत्वाच्चमित्युपसर्गवत् घोटकत्वमपीषामपीत्यर्थः पद्यपि कृधातोः सकर्मकत्वमस्येव तथाप्येवार्थे पुंसकर्मकतान् स्यात्
अन्यथा वा युर्विकृते सैन्धवा विबुधत इत्यत्रापि स्यादिति भावः अथोपासनासाक्षात्कारदिनिपातार्थोक्तसाक्षात्त्वस्य सत्तुल्य
पेरितिकोशस्वरसात् तदनुकूलव्यापारसंबन्धात्त्वर्थोक्तस्त्वस्य मुक्तिनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्यापाराच्चित्वे सकर्मक
त्वमपि सुवचमिति दृष्टा तदापीति कावयुक्ताविति नेदं साधकमिति चेन्न नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयासंभवादिनिपातार्थ
धात्वर्थयोरेव न्यस्येवासंभवात् अन्यथा तंडुलः पवतीत्यत्रापि कर्मतया तंडुलानां धात्वर्थे न्यपापेनेरिति किंच प्रादीनां चानुक्तेभू
यात्यकर्मकीदृशो निश्चय इति रङ्ग्या अकीदृशो निरित्यपि स्यात् अस्मन्मते प्रोदरनर्थकत्वाच्च तदन्वय इत्यत एव घोटकतोतेषां स्या

राम०
४५

दितिसाधकांतरमभिप्रेत्याह विशेषणोति शोभनः समुच्चयो र एव इति बल्लो मनश्च द्रष्टव्य इत्यस्याप्यापत्तेस्तत्त्वसमाधेयत्वादि
ति भावः अपि च निपातानां चानुक्तेप्रातिपदिकार्थयोर्विना यस्यादिके भेदान्नयासंभवः अन्यथा राजा पुरुष इत्यत्राप्यापत्तेरि
त्यभिप्रेत्याह आदीति वनखरिणोः समुच्चय इति वदुस्वरिरस्य चेत्येव स्यादिति भावः ४२ ननु प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्य
ययोर्भेदविभक्तिजयोपस्थितिहेतुरितिकार्यकारणभावो निपाततिरिक्तविषयसंवेति नोक्तदोष इत्याशं साहचर्यार्थः सदृशा
न्वेति विभक्तिन कदाचन निपाते तत्संकोचे माणो किं विभावय। सदृशा सदृशेन समानाधिकरणेनेति यावत् अन्वेति अभेदे
नेति शेषः विभागे नासदृशेना समानाधिकरणेनेति यावत् अपमर्थः समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्न्यस्य न्यस्यति नि
पाततिरिक्तविषयेति कल्पने मानाभावो गौणवत् अस्माकं च निपातानां घोटकत्वादन्वयसंबन्धास्तीति नार्थदोषाः अत एव य

वै० भू०
४६

दोनास्तीत्यादौ घटपदंतस्य तियोगिके लाक्षणिकमिति शङ्कने पायिकाः ४३ अथिचः निपातानां वाचकत्वे का आदावन्वयो न
स्यादिति साधकांतरमाह शैरेकस्त्रैरिवोदीच्यातुर्दृष्टिर्न स्यान्निबदत्यादावन्वयानस्यात्सुपां च श्रवणांततः अत उस्त्रसदृशैः श
रैरसमदृशातुरीच्यानुदृष्टिश्चित्यर्थः अयं चोस्त्रादिशब्दानां तत्सदृशपरत्वे शब्दस्य घोटकत्वं संगच्छते अन्यथा प्रत्यया
नां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकमुत्पत्तिविरोधः तथाहि। उस्त्रे रितिकरणात् तीयांतेन चोस्त्रकरणाद्वार्थसदृशस्य करत्वेपित
स्य करणात्वेनांतेन बोधयितुं शक्यं अत्र प्रकृत्यर्थत्वात् इव शब्दस्य चासत्त्वार्थकतया तदुत्तरं तीयाया अर्थसंभवात् संभविताश्च
वशात्संगत उस्त्रपदोत्तरत्वात् तीयानन्वयपसंगाच्चेत्याह सुपांवेति सुपां श्रवणं चेत्यर्थः चकारादुस्त्रपदोत्तरत्वात् तीयानन्वयः
समुच्चयंते इत्यादाविति वागर्थान्वयसंश्लेषोपावर्तनी परमेश्वरो वंदे इत्यत्र वागर्थयोर्वदिकर्मत्वाभावात्तदुत्तराद्वितीयाया अ

राम०
४६

नन्वयद्वार्थस्य कर्मत्वबोधका संभवश्चास्त्येते यदि च विशेषणविभक्तिरभेदार्थासाधुत्वात्वात्तदापि द्वयशब्दस्य वाच
कत्वे अतन्वयपदवा। उस्त्रसदृशशराणां समानाधिकार्यपदोपस्थाप्यतयाभिदेनात्वायोगात् वाधारभेदेनापिन सः
नस्युत्तामिन्नः सदृशाभिन्नः शर इत्यर्थोदयः ४४ ननु तन्मते अत्रास्त्रादिसादौ तत्सदृशलक्षणाया अप्यापत्तिः पूर्व
पदस्यानर्थकत्वेनोत्तरपदार्थमाधानाभावात् उपपत्त्यर्थवत्तामावेन प्रातिपदिकत्वाभावादिभक्तिश्च ततो न स्यादित्या
ह। नञ्समासेवा परस्य घोटं प्रत्येव मुख्यभाषोत्सर्गार्थमादाय जायन्ते नामतः सुपः नञ्समासादौ पोत्तरपदप्रधानतासा
द्योत्समर्थमादायैव तमेवार्थमादायार्थवत्तात्प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः वस्तुतश्च पादासु पशुतिज्ञापकत्वेन निपातस्या
नञर्थकत्वेति वार्तिकाद्वा प्रातिपदिकत्वकृतद्वितमसमासाश्चेत्यनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेण निपातनां संग्रह इति शापबोध्यं

वे० भू०
४७

तस्माद्यत्कं निपातानां धोतकलं। उक्तं चाकृत्यधिकारो चतुर्विधपदेचात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः क्रियते संशयो तत्र नोपस-
र्गनिपातयोः तयो र्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते। पदार्थधोतको तोतु वाचकः सविचार्यत इति। उपसर्गगाधात्वर्थो न
लादन्यः प्रतीयते महागहारसंहारविहारपारहार इति। ब्रह्मेकावुपसर्गपदेति पातोपलक्षणं धातुः पदांतरस्येति बोध्यः
४५ नन्वयथतिरेकाभ्यां निपातनांतर्दर्थक्यं न भवेत्तु यत्कं बोधकता रूपश्रुतेरवाधाच्च। किंचोभरीत्यापचतीत्यादौ धातोरि-
वकर्त्तृविशिष्टभावनायां लक्षणास्ततास्य प्रादुर्भावो न स्यादिति तदेऽस्यादित्यतः यस्मांतरमाह निपातानां वाचकत्वमन्यथ्यतिरे-
कणः युक्तवानहिति यत्कं येषामतमेव नः सन्ध्यात्वर्थं न पदे कार्योभेदेनान्यपे बोधो न युक्त इति नान्यार्थोभेदाच्च
पदतितु निपातानि रिक्तविषयकं समानाधिकरणाप्रातिपदिकार्थयोर्भेदाच्च न्यय इत्यपि तथेत्यगत्या कल्पनीयमिति भावः न

राम०
४७

बहुस्तिपकस्यापि शब्दबोधयतिः समूहलम्बनरूपायां पदार्थोपस्थितौ च इति ज्ञेयत्वसत्तात् (तथा च विषयतया शब्दो ध्वं प्रति त-
दंशविषयक इति ज्ञेयोपस्थितिर्हेतुरिति वाच्यं स्वचलक्षणाया अपिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमसंभवदुक्तिकमिति एतेन शक्तिप्रयो-
जोपस्थितिरिति न लक्षणाज्ञानकार्यकारणभावांतरं प्रमाणीति परस्मै। प्रयोजनत्वस्यानतिप्रसक्तस्य दुर्बलत्वाच्चेत्यादि प्रेवं चितं भू-
तो ३६ नन्वेवं भाषादितो बोधदर्शनादो धकता रूपा शक्तिस्तत्रापि स्यात् तथा च साधकतापि स्यात्। शक्तत्वे स्यैव साधकताया व्याकर-
णिकात्प्रतिपारनादित्यां शंको द्विधा समाधत्ते असाकारमुक्तेन वाचकः कैश्चिदिष्यते। वाचकत्वाविशेषादिपमः पुण्यपापयोः
गत्यादिः अनुमानेन साधकशब्दमुमापवाचकः बोधकः कैश्चिदिष्यते तथा च लिपिवत्तेषां साधकस्मरणा एवोपयोगो न तु सा-
धकत्वमिति उक्तं च वाच्यपदीपेतेः साधकत्वमुक्तेन प्रत्ययोपस्थितिर्हेतवः तादात्म्यमुपगम्यैव शब्दार्थस्य प्रका-

वे० भूषण
५१

मिथ्यापदसन्निध्यात्तस्यैवविषयार्थमिति केवलदेवतावाचोर्तद्विज्ञेयः समुच्चरन् नायमुक्तमिदं देवस्य प्रतिपादयितुं च
इति चमो मासकैरप्युक्तमित्याशयेनाह। प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणं अभेदश्चात्र संसर्गश्चाप्येवाविवक्ष्यति देव
तायां प्रेक्षे च खण्डशः शक्तिरस्तन्ना एकदेशे देवता रूपे तच्च विशेषणमभेदेनेत्याह। अभेदश्चेति ननु देवतायाः प्रत्ययार्थैकदेश
त्वाच्च प्रकृत्यर्थस्य तत्राभेदान्त्वपुदस्याशयेनाह देवतायामिति तथा च प्रत्ययैकदेशे तैव नास्तीति भावः ५१ तन्वग्राहिदेवस्य प्रकृ
त्यैवत्वाभावात्तच्च शक्तिः कल्पनीया न च देवतात्व रूपेणोपस्थिते ये सा कल्प्येते। प्रकृतेर्लक्षणा येन तयोपस्थितिसंभवात् उपसर्गा
शाघोतकत्वेन ये प्रजयतीत्यत्र प्रकृष्टप्रत्ययवदित्यभिप्रेत्याह। प्रेक्ष्य सर्ववशक्तिः प्रकृतेरस्तलस्य देवतायां निरुदेति स
र्वपक्षाग्रणी स्थिताः नैवेदं दधीत्यादौ द्रव्यस्य परांतरास्त्वाभावात् पुनः प्रत्ययस्य तत्र शक्तिः कल्प्यत इति वाच्यं परांतराश्रयोपि
तत्प्रतीतेः संप्रदधीतिसामानाधिकरण्याच्च। अन्यथा स्यात्तस्यापि कर्तृकर्मवाचित्वं न स्यात्। सोमो मासकानां पुनः प्रत्ययस्य देवता

राम०
५१

त्वमेवार्थस्तद्व्यपसंतरास्त्वप्यत एवेति आस्यात्तस्य कर्तृवाचित्वं मास्त्वितिकुतो न शक्नोते वक्तुमिति दिक् देवतायां देवतात्वरूपे
रानिरुदेति। अनुपपत्तिज्ञाना पूर्वकत्वमनादिप्रयोगावच्छिन्नत्वं वा तत्त्वमिति भावः ५२ अतैवैवरीत्याम्यत्राप्यवधेपमित्याह कीडा
यां मासमस्यास्तीत्यादौ वैवैवदिकस्मृता वस्तुतो शून्येवेति नात्रातीचप्रपुज्यते तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां सादृश्यप्रहरणाविशिष्टा
क्रीडाप्रहरणाक्रीडिति क्रीडामात्रेवेत्यर्थः। आदिना सोऽप्यनिवासः सास्मिन्मैराभासीति दस्यास्य स्मिन्निति मतुवित्यादिकं सगृह्यते वृ
त्तिमैवेति दिक् शक्तः समर्थः पदविधिरिति सत्रास्त्वाभ्यामुक्ते विचारः शास्त्रान्तरेः सह तद्दीप्तैवोक्तः आरोपितमकृतिप्रत्ययार्थमा
दायवा वस्तुतो विशिष्टशक्तैवार्थोपस्थितेरित्याह वस्तुत इति इति भूषणसारे देवताप्रत्ययनिर्णयः इति प्रसंगान्ननाभेदे
कत्वसंख्याप्रतीयत इति सिद्धांतं दृष्टान्तेनोपपादयति अभेदैकत्वसंख्यायार्थो मानमिति स्थितिः कपिंजलालंभवाको

वे० भू०
५२

न्यायाद्ययोच्यते संख्याविशेषाणामेविभागेन सत्त्वमभेदैकत्वसंख्या उक्तं न वा कपदीये यथोषधिरसाः सर्वमकन्या
क्तयः अविभागेन वर्तन्ते संख्यांतां तादृशी विदुरिति। परित्यक्तविशेषं वा संख्या सामान्यं तितत् उक्तं वा भेदानां चापीरसाणां संख्या
त्मा स तथा विधः आपा रा जातिभागस्य भेदापोदेन वर्तते अग्रहीतविशेषाण्यथा ह्येण रूपवान् प्रख्यायते न शुक्रादिभिर्दोषाद्
स्तुगम्यता अस्यां हतो समासादौ भानं न्यायसिद्धमिति शेषः इति मतस्थितेर्व्याकरणानां अपेक्षाः राजपुरुषदसादौ राज्ञः राज्ञो
राज्ञां वा पुरुष इति जिज्ञासा जायते विशेषजिज्ञासा सामान्यज्ञानपूर्विकेति सामान्यरूपेण तत्प्रतीतिः शब्दादावप्यकी अतस्त
स्यां शक्तिरिति तस्या एकत्वेन प्रतीतिः आपमाह कं पिंजरीति गणनायां चित्तस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात् न ह्येणैव भानवदेकत्वस्य सर्व
तः प्रथमोपस्थितिरिति भावः वस्तुतस्तजिज्ञासैव नानुभवसिद्धतया त्वेवाज्ञाने लुपोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावात् न ह्य
राम०
५२

पेणावाच्यता स्यादिति ध्येयं इति भूषणसोरः भेदैकत्वसंख्या निरूपणं संख्याप्रसंगाद्देह्युविषययोः संख्याविवक्षावि
वक्षेति रूपयति। लक्ष्यातुरोधात् संख्यायास्तं ज्ञातं वेमेतेयतः पञ्चैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरं। ग्रहं सम्माप्तीत्यत्रो
द्देश्यग्रहगतमेकत्वमविवक्षितमिति वचनात्मा कमुद्देश्यविशेषणाविवक्षानियमः धातोर्मिसेकत्वस्य विवक्षितत्वात्। उच्येत
समस्तो धातुभ्यः प्रत्ययो गतिः। तदा सर्वैर्विधिष्ये तद्देह्युत्पन्नसुवर्थवदिति शब्दांत राधिकारेण। भूयः इति रभिधानाच्च आर्द्धधातु
कस्येदलोदीरित्यत्र तुवाद्यार्द्धधातुकविशेषणास्य बलादित्यविवक्षितत्वाच्च सर्वं पशुनापजेतेति वद्विशेषां विवक्षितमित्यपि न
स्याभ्यानिशातो नः पूर्वस्य च इत्यत्र नकारद्वयमिधानानापत्तेः तथा च भिन्नइत्यत्र नकारद्वयलाभो न स्यात् अदुगा इत्येकैकत्व
विवक्षेपि पीपपत्तौ एकः पूर्वपरयो रित्येकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। शब्दार्थस्तसंख्याया लक्ष्यातुरोधानेनाज्ञेनेयतामे

वे०भ०
५३

तः पञ्चैकत्वाधिकरणोक्तहेतूनामाश्रयणां तास्य तसिद्धान्तसिद्धमिति आदिना ग्रहेकत्वसंग्रहः ५५ ननु विधेयविशेषणा
सा आवश्यकः। अन्यथा अनेन प्रकारेण व्यापनेः भिन्नइत्यत्र नकारद्वयवदन्येषामापत्तेः एकः पूर्वपरिपोरित्यत्रैकग्रहणं च स्थानिभेदादा
देशभेदवारणाद्येत्यभिप्रेत्याह। विधेये भेदकं तत्रैव मन्यते। नियमो न हि ग्रहेकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरं भेदकं विशेषणं तत्र
नित्यवस्थितं विधेयविशेषणं विवक्षितमित्यस्त। तथाप्यन्यतः अनुवाद्यस्य नियमो न हि क्वचित्त्वं क्वचित्त्वर्थः ग्रहेकत्वादेयो हेतुर्वा
संभेदादिस्मृताश्रयणमनाकरं। एकत्वविशिष्टधातुत्वेव लादित्वविशिष्टमार्द्धधातुकं चोद्दिश्य प्रत्यये रजगामोर्ध्वविधिसम्भवादिति भा
वः ५६ नन्वेवं हि त्रयत्रयनकारद्वयलाभो न स्यादित्यत आह। राभावात्संभेदेनकारद्वयलाभतः सति नैवास्ति तत्रैव विधेये भेदकस्य तु चका
रस्य चितं निश्चातस्य नः पूर्वस्य रकारस्य च न इति वाक्यभेदमाश्रय नकारद्वयलाभ इत्यर्थः इति वे० भ० रासोरे संख्याविवक्षानिर्णयः ॥

राम०
५३

रास्यानभिधानात्तत्र प्रतीतिभाष्ये स्पष्टं। तस्मात्क्वाप्रत्ययस्य कर्तृवाचित्वमावश्यकमिति तत्रासञ्जानस्य वाच्यत्वात्ताभावात्। स
मानकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकाले क्वा इत्यत इति। अथवा समानकर्तृरित्येव सत्रन्यासः स्यात्। तृतीयापादनं तु आख्यातक्रिया
याः प्रधानभूतायाः कर्तुः अभिधानात्प्रधानानुरोधेन गुणोकार्थी प्रहेतेर्न संभवति। उक्तं च वाक्यपदीये प्रधानेतरयो र्यत्र द्वयस्य
क्रिययोः पृथक्। शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरध्यते प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते। यद्वा गुणो तदा तद्वदनुक्तापि प्रती
यत इति। किंवा न्येया कर्मणी पितृकार्यतापत्तिः प्रकरोन्ममया भुज्यते इत्यत्र द्वितीयायाः प्रकारेण तेराणां वारणादित्यास्तां विस्तरः
इति भ० रासोरे स्कार्थनिर्णयः। सिद्धांतनिर्णयमाह वाक्यस्योद्योतिनिर्णयति श्रुतीति मतस्येति। साधुशब्दं तर्गतं हि बोधका
ननु तत्प्रताः पृथपि वराप्तेरः पदस्योद्योवाक्यस्योद्यः अत्राह पदवाक्यस्योद्योवरापरवाक्यस्योद्यभेदेन त्रयो जातिस्यो

वे० भू०
५५

इत्यष्टौ पक्षाः सिद्धांतसिद्ध इति वा काग्रहनमनर्थकं दुरर्थकं च तथापि वा कास्फोरातिरिक्तानां अन्येषामप्यवाप्तवत्त्वं
यतरुपादानं एतदेव धनयति अतिनिष्कर्ष इति। मतस्थितिर्वैयाकरणानां महाभाष्यकारादीनां तत्र क्रमेण सर्वान्तां निरूप्य
नवार्णोऽयं प्रथममाह साधकशब्दे इति। साधकशब्दानं तर्गतावाचकानेति मतिपतिः विधिकोऽतिरिक्तेषां नेति वैयाकरणानां साधक
शब्दे पचति। तदुत्पत्तिरिति मतिपतिः तर्गतास्ति विस्मयार्थं बोधकाः तस्यैव शक्यत्वं प्राप्यवस्थापितत्वात् न तु तैः स्मृतात्मा रयः
स्वादयश्चैव सार्थः ५२ अनुपयोगान्नर्गतास्ति वादयो न वाचकाः तेषां बहुत्वेन शास्त्रानं त्यागपतिः संधावैकेष्वेतेषां शाब्दे शालुणादेरभ्यव
क रूपसंवाधुत्वा संभवाच्च किंतु तैः स्मृताल्लकाराः स्वादयश्च वाचकाः लत्वस्य जातिस्त्वतपाशकानां वच्छेदकत्वात् नित्यात् अथ भिन्न
राच्च। आदेशानां भिन्नतया परस्परव्यभिचारित्वात्। लभर्मीतीत्याद्यनुशासनानुगुणपाञ्चानस्य देशे शब्दार्थबोधकमनुशासनम्

राम०
५५

स जन्म ज्ञाने वैजात्यं कल्पते। मन्वजन्ममिवाथ स्मरणे वेदोत्तममिव च स ज्ञाने। तस्य च ज्ञानस्य यज्ञादीनां मन्तः करणं
अविशरीरादिशुद्धावुपयोगः साक्षात्परया वा स्वर्गमोक्षदिहेतुत्वं वा। तदुक्तं वा काग्रहीये तद्वारमपवर्गस्य शास्त्रां
विकित्ति तं षवित्रं सर्वविद्यानामधि विंशप्रकाशते इह माद्यं परस्याने सिद्धि सोपा न पर्वशी तं। इयं सामोक्षमार्गीणामजित्वा
राजपद्विः अत्रातीतविपर्यासः केवलामनुपश्यतीति नचाली कपा प्रकृतिप्रत्ययकल्पनपाक्यं वा स्रवस्फोटवोधः तस्या अ
लीकत्वासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्। एवेरेखागवमन्याय आदिना गृह्येता इह ननु स्फोटस्य वर्णाजातीनां च नित्यतया ककार उत्पन्न
इति न स्यात्। वायुसंयोगानिष्टजातेः स्फोटमानेकारि मतीतीनां ध्रुमत्वापनिश्चेत्यत आह कल्पितानामुपाधित्वं स्वीकृतं हि
रयि स्वरैर्देर्घ्याघपित्यनेव गोभ्यो न्यस्य मन्वेते स्वीकारस्य लमाह स्वरैर्देर्घ्याघपीति आदिनो सति विनाशरीनां सं

वे० भ०
६३

सत्त्वोपाध्यवृत्तिर्न ब्रह्म तत्त्वं इत्युक्त्वा वाच्यमित्यर्थः । ब्रह्म तत्त्वमेव शब्दस्वरूपतया भातीति च । कथं तर्हि ब्रह्मदर्शनं
गोत्वादिरजातेरप्यसत्त्वादित्यत्वं । आत्मो वेदं सर्वमिति श्रुतिवचनारितिके यदः संगच्छते अविद्या आविद्य को धम
विशेषो वेति पक्षोतरमादायेति द्रष्टव्यं ७० तमेव सत्त्वांशं स्पष्टयति । इत्थं निष्कृष्यमाणं पञ्चदशतत्त्वनिर्जनं ब्रह्मैवे
त्यक्षरं ग्राह्यस्मै पूर्णात्मने नमः अयं भावः नामरूपे व्याकरणावलीति श्रुतिसिद्धादपीत्यष्टिः तत्र न्यस्येव ना
मोपिते देवतत्त्वा प्रक्रियाशब्दविद्याविज्ञं भणामात्रं उक्ते च वाक्यपदीये । शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्ये बोधवत्त्वं । स
मारंभस्तु भावानामनादि ब्रह्म शाश्वतमिति । ब्रह्मैवेत्यनेनात्राप्यपुरुषः स्वयं ज्योतिः तमेव भांतमनुभाति सर्वतस्य
भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतिसिद्धात् स्वपरप्रकाशत्वं सूचयन्नस्युत्तरार्थोऽस्मादिति स्फोट इति योगिक स्फोटशब्दभिधे

राम०
६३

आशा प्ररूपकवि
ASHA ARCHIVES

1. 211